

A HUN BIRODALOM FELBOMLÁSA

HARMATTA JÁNOS

I.

A HUN TÁRSADALOM ATTI LA KORÁBAN

I.

A HUNKOR RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK PROBLÉMÁI

A népvándorlás korával foglalkozó régészeti kutatásunk történetében az utóbbi néhány évtized alatt jelentős fejlődést figyelhetünk meg. A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának és az avarok egyik jelentős leletcsoportjának (a geometrikus ornamentikájú préselt szíjgarnitúrák által jellemzett csoportnak) a meghatározása után sikerült a Keszthely-kultúra griffes-indás csoportját is meghatározott etnikumhoz kapcsolni. Bebizonyosodott, hogy ez a leletcsoport is az avarokból származik, s éppenúgy az avarokkal áll kapcsolatban, akárcsak a préselt lemezből készült geometrikus díszítésű szíjveretek csoportja. Az avar leletanyag meghatározása lehetővé tette azután a hunok régészeti hagyatékának kiválasztását. Nemrégiben fejeződött be a Nagy-Alföldet a hunok előtt lakó szarmaták leletanyagának az összegyűjtése és rendszerezése. Így időszámításunk kezdetétől i. u. 1000-ig ma már nagyjából képet alkothatunk magunknak a hazánk területén egymást követő népek: a szarmaták, hunok, avarok és magyarok régészeti hagyatékáról. Régészeti kutatásunknak ezek az eredményei igen jelentős segítséget nyújtottak e népek történetének tanulmányozásához.

Habár így történeti szempontból is kétségtelenül jelentősek azok az eredmények, amelyeket a népvándorlás korával foglalkozó régészeti kutatásunk az utóbbi évtizedekben elért, mégsem tekinthetjük mindezt többnek sokatígérő kezdetnél. Nem szabad ugyanis megfeledeznünk arról, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló régészeti anyag korántsem teljesértékű, s hogy még ennek az anyagnak az összegyűjtése, rendszerezése és közzététele sem történt meg teljesen. Ezenkívül azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egyelőre még messze vagyunk a már rendszerezett és közzétett anyag teljes történeti kiértékelésétől is. Azok a leletek, amelyeket az eddigi kutatás a népvándorlás korának egy-egy szakaszába sorolt, nagyrészt szórványleletek vagy a mai tudományos követelményeknek megnefelelő ásatásokból származnak. Ezenkívül többnyire csak kincs- vagy sírleletek állnak rendelkezésünkre, alig ismerjük azonban a népvándorlás korának településeit. Ilyen egyoldalú leletanyag alapján természetesen igen nehéz képet alkotnunk az egyes népek gazdasági és társadalmi fejlődéséről.

Egyes korszakokban, mint pl. a hunkorban az eddig ismert leletanyag szinte csak az uralkodó réteg szervezetéről, fényűzéséről s hatalmi képzetéről tájékoztat bennünket bizonyos mértékben. Ezenkívül a népvándorlás korának etnikai viszonyai valójában sokkal bonyolultabbak voltak, mint azt az egyes korszakok elnevezései sejtetni engedik. A szarmata korban a beköltöző jazigok mellett kelta és dák népelemekkel is kell számolnunk. Még bonyolultabbá válik a Nagy-Alföld etnikai képe akkor, amikor megindul a germán törzsek vándorlása. Ekkor különböző germán törzsek telepednek meg itten, s ezeken kívül még újabb iráni elemek, roxolánok s talán más szarmata törzsek is ide húzódnak a gótok nyomása előtt. A hunok megjelenésével azután olyan korszak kezdődik, amikor szinte évtizedről-évtizedre változik a Kárpátok által övezett területnek az etnikai képe. Ez a helyzet csak az avarok betelepülésével változik bizonyos mértékben meg. Az avar uralom évszázadai alatt alakul ki ennek a területnek az az etnikai képe, amelyet azután a honfoglaló magyarság itt talál.

Ezeket a bonyolult etnikai viszonyokat a régészeti anyagban egyelőre nem tudjuk megfogni. Pedig a szarmatakori leletek gondos rendszerezése s időrendjük megállapítása megmutatta, hogy ez nem megoldhatatlan feladat. Párducz M. nagy összefoglaló munkájából kiderült, hogy a szarmatakor kb. 270-től kezdődő harmadik szakaszában négy nagy egymástól világosan elkülönülő leletcsoport figyelhető meg. Ezek közül valószínűleg több is újonnan bevándorolt etnikumnak a hagyatéka. Egy esetben ezt kézzelfoghatóan be is lehet bizonyítani. A szovjet régészeti kutatásnak éppen az utóbbi években sikerült meghatároznia a dnyepervidéki roxolánok leletcsoportját. A magyarországi szarmatakor harmadik szakaszának egyik leletcsoportja, amely halomsírokból álló temetőket foglal magában, olyan közel áll ehhez, hogy a közvetlen folytatásának tekinthető. Mivel a dnyepervidéki roxolán leletcsoport a III. század közepén lezárul, a magyarországi halmos temetők pedig a század második felében kezdődnek, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a roxolánok a III. század második felében a Duna-Tisza vidékére költöznek. Ez megmagyarázza egyúttal azt is, hogy miért tűnnek el a roxolánok a III. század második felében a görög-római forrásokból.¹ Így ebben az esetben a régészeti anyag kiértékelése egy olyan történeti eseményre vet világot, amelyre vonatkozóan az írásos forrásokban adatokat nem találunk.

A szarmatakor végének régészeti anyaga tehát már feldolgozásának jelenlegi állapotában is bizonyos mértékben képet nyújt az ebben a korban lejátszódó történeti eseményekről, és jelentős mértékben kiegészíti az írásos források adatait. Még fontosabb volna a történeti kutatás számára a hunkor leletanyagának vallomása, azonban ezen a téren a helyzet sokkal kevésbé kedvező. Az a leletanyag, amelyet kutatásunk hunnak határozott meg, aránylag kisszámú, több-

¹ J. Harmatta: *Studies on the History of the Sarmatians*. Budapest 1950. 54 skk.; M. Párducz: *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns*. III. Budapest 1950. 252 skk. — A dnyepervidéki roxolán leletcsoportra vonatkozólag ld. К. Ф. Смирнов: *О погребениях роксолан*. „Вестник Древней Истории“ 1948. I. 213 skk.

nyire nem hiteles feltárásból származó, nagyjából nemesfémből készült tárgyakat tartalmazó leletekből áll. Ezek legjobb esetben a hun uralkodó osztály hagyatékát alkotják, s így nem nyújthatnak képet az egész hun nép anyagi kultúrájáról. Még kevésbé ismerjük a hunok uralma alatt álló többi nép, mint pl. alánok, skirek régészeti hagyatékát. Pedig enélkül a hunok történetének, a hun társadalom képeinek a megrajzolása nem végezhető el kielégítő módon.

Az is rendkívül feltűnő, hogy milyen kevés a hun leletek száma a megelőző szarmatakor III. szakaszához viszonyítva. Ez nem felelhet meg a hunkori népességi viszonyoknak, mert a történeti források adatai alapján következtetve aligha lehet szó arról, hogy a Nagy-Alföld lakosságának lélekszáma a hunkorban lényegesen csökkent volna. Sokkal valószínűbb, hogy ebben az esetben pusztán a hunkorral foglalkozó régészeti kutatásunk egyik hiányosságával állunk szemben. A hunok régészeti hagyatékának meghatározása elsősorban a gazdag fejedelmi leleteket állította a kutatás előterébe, s így a hun leletanyag jellemző vonásait is ezek alapján állapították meg. Nyilvánvaló azonban, hogy ezeket az előkelő temetkezésekre jellemző vonásokat (égetéses temetkezés, pikkelymintás aranylemezek, íjak, lószerszám, áldozati üstök) nem találhatjuk meg a hun nép nagy tömegénél, amely etnikailag valószínűleg már Kelet-Európában való feltűnése idején sem volt egységes. Az i. u. I—II. századból származó Bernstam által feltárt kenkoli hun temető antropológiai vizsgálata megmutatta, hogy a hunok a Talas folyó vidékén már ebben a korban erősen keveredtek az ottlakó iráni törzsekkel.² Így könnyen lehet, hogy később a Nagy-Alföldre betelepedett hunok között is voltak nagyobb számban iráni eredetű etnikai elemek. Éppen ezért egyáltalán nem volna meglepetés, ha olyan hun temetőket találnánk, amelyek nagyon közel állanak az eddig ismert késői szarmata temetőkhöz. Az mindenesetre kétségtelen, hogy a szarmatakor III. szakaszának egyes temetői átnyúlnak a hunkorba is. Éppen ezért Párducz a bajmok-mórahalmi, a tápé-malajdoki és a halmos temetőkből álló későszarmata leletcsoportok korának felső határát 450-ig kitolja.³ Ha ez a kormeghatározás helyesnek bizonyul, akkor a hunkor régészeti hagyatékának képe már is jelentékenyen módosul. Abból a tényből, hogy a késői szarmata temetők egy részébe egészen a hunkor végéig temetkeznek, arra kell következtetnünk, hogy az alföldi szarmaták tekintélyes része a hun uralom alatt is régi településterületén maradt s bizonyára jelentős szerepet játszott a hun birodalom belső történetében. Másrészt könnyen lehetséges, hogy a késői szarmata temetők egy részéről ki fog derülni, hogy tulajdonképpen hun temetőket kell bennük látnunk.

Így tehát annak ellenére, hogy az eddigi kutatás a hunok régészeti hagyatékának egyik csoportját helyesen határozta meg, egyelőre még távol vagyunk

² Ld. A. H. Бернштам: Труды семиреchenской археологической экспедиции „Чуйская долина“, Москва-Leningrád 1951. 5) skk.; В. В. Гизбург и Е. В. Жиров: Антропологические материалы из Кенкольского катакомбного могильника в долине р. Талас Киргизской ССР. Сб. МАЭ 10 (1949) 213 skk.

³ Ld. Párducz: id. m. 236 skk.

attól, hogy a hunkor bonyolult etnikai viszonyait és történeti eseményeit a régészeti anyagban pontosan nyomon tudjuk követni. Még sokkal zavarosabb a helyzet a hun birodalom felbomlását követő évszázad régészeti leletanyaga terén. Az Attila halálát követő viharos események során a Nagy-Alföld és a Dunántúl etnikai képében mélyreható változások következnek be. Különböző népek, néptörzsek sodródnak ide és távoznak el. Ez a folyamat szinte megszakítás nélkül tart az avarok betelepedéséig. A hun birodalom felbomlása és az avarok megjelenése közötti évszázad valóban a legmozgalmasabb szakasza Magyarország területén a népvándorlás történetének.

Természetesen számos leletet ismerünk ebből a korból is, azonban ezeknek a leleteknek az etnikai meghatározása meglehetősen bizonytalan, s még az egyes leletcsoportok világos elhatárolása sem történt meg, nemhogy történeti vagy társadalomtörténeti kiértékelésükéről beszélhetnénk. Van ugyan néhány olyan kísérlet, amely megpróbálta egyes nagyobb germán törzsek régészeti hagyatékát az eddig ismert leletanyagból kiválasztani. Figyelemreméltó pl. a gepida, gót, vandál és langobárd leletcsoportoknak az a körülhatárolása, amelyet Török Gy. adott a kiszombori gepida temető közzétételével kapcsolatban.⁴ Ugyancsak meg kell említeni a gepida leleteknek azt az összeállítását, amelyet Csallány D. kísérelt meg.⁵ Ezeknek a munkáknak az eredményei azonban nem épülnek eléggé biztos alapra: a leletcsoportok anyagának minden részletére kiterjedő gondos elemzésre és a történeti források idevonatkozó adatainak pontos kiértékelésére, hanem inkább csak egy-egy tárgytípus tipológiájára és a történeti adatok elnagyolt felhasználására támaszkodnak. Ezért van azután az, hogy egyes kutatók nézetei gyakran szöges ellentétben állnak egymással, sőt olykor a történeti adatokkal is. Így pl. Csallány D. a szentes-nagyhegyi temetőt egyik munkájában keleti gótnak nyilvánítja,⁶ később egy másik munkájában ugyanezt már gepidának tartja, anélkül, hogy megindokolná, miért adta fel korábbi nézetét.⁷ Kovács I. és Fettich N. a mezőbándi temetőt gepida temetőnek tekinti,⁸ Csallány D. viszont ugyanakkor azt vitatja, hogy a nyugati gótok hagyatékát kell benne látnunk.⁹ Fettich N. a gyulai leletet Beninger eredményei alapján nyugati gótnak minősíti,¹⁰ holott a lelet korában, az V. század második negyedében ezen a területen nyugati gótokról aligha lehet szó.

⁴ Dolgozatok 12 (1936) 171 skk.

⁵ AÉ 2 (1941) 143 skk.

⁶ Dolgozatok 9—10 (1933/34) 208 skk.

⁷ AÉ 2 (1941) 143 skk.

⁸ Kovács I.: Dolgozatok 4 (1913) 388; Fettich N.: Trouvailles avars de Dunapentele. AH XVIII. Budapest 1936. 69.

⁹ AÉ 2 (1941) 161.

¹⁰ MM 1 (1945) 64 skk.

Mindez csupán azt mutatja, hogy a hunkor és az avarkor közötti évszázad régészeti anyagából még a nagy germán törzsek hagyatékát sem sikerült eddig teljesen meggyőző módon kiválasztani. Még kevésbé ismerjük a többi kisebb népek vagy néptörzsek leletanyagát, pedig történeti szempontból ez is rendkívül fontos lenne. Így pl. a magyarországi szarmaták leletanyagát eddig csak a hunkorig sikerült nyomon követni, a történeti forrásokból viszont tudjuk, hogy egészen az avarkorig jelentős szerepet játszottak itten. Az írásos forrásanyag alapján ezeknek a késői magyarországi szarmatáknak a történetét még csak nagy vonásokban sem tudjuk megrajzolni, éppen ezért igen nagy segítséget jelentene a történeti kutatás számára régészeti hagyatékuk meghatározása és kiértékelése.

A mondottak még fokozottabban érvényesek a hunokra vonatkozólag. A régebbi történeti és régészeti kutatásban szinte uralkodónak lehet mondani azt az elképzelést, hogy amikor a népvándorlás korának nomád birodalmi összeomlanak, az ezeket létrehozó népek is megsemmisülnek és nyomtalanul eltűnnek a történelem színpadáról. Éppen ezért, ha nevük a forrásokban később is előfordul, az ilyen eseteket az antik ill. bizánci írók archaizáló névhasználatának szokták tulajdonítani. Az archaizáló névhasználatra valóban számos példát is ismerünk,¹¹ azonban ez nem jelentheti azt, hogy minden esetben archaizálással van dolgunk, amikor egy népnevet a források a nevet viselő nép lehanyaglása után is használnak. Nézzük csak meg a szkita népnév esetét. Ez egyike a leggyakrabban használt archaizáló neveknek, sőt a görög írók igen korán, már az i. e. VI. században használják az északi népek általános megjelölésére.¹² És mégis, annak ellenére, hogy a szkíták hatalma Dél-Oroszországban az i. e. IV—III. században összeomlik, és helyüket a szarmaták foglalják el, egyes szkita csoportok még évszázadokig tartják magukat, sőt a Krím félszigeten jelentős történeti szerepet játszó államot hoznak létre.¹³ Más szkita csoportoknak a történetét nyugaton Dobrudzsában és a Duna mellett egészen időszámításunk kezdetéig nyomon tudjuk követni a történeti forrásokban.¹⁴ A szkita népnév esetében tehát — bár általános, pontosan körülhatárolható etnikai tartalom nélküli használata már az i. e. VI. században megfigyelhető — még a déloroszországi szkita hatalom összeomlása után is több évszázadon keresztül számolnunk kell azzal, hogy bizonyos esetekben a források valóban egyes szkita csoportok megnevezésére használják. Ez óvatosságra int a hunok és a hun népnév esetében is. Kétségtelen ugyan, hogy a hun népnevet a bizánci írók igen széleskörűen használják archaizáló értelemben más népek megnevezésére,¹⁵ azonban egész

¹¹ Ld. Gy. Moravcsik : Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Budapest 1943. 26 skk.

¹² Ld. J. Harmatta : Quellenstudien zu den Skythika des Herodot. Budapest 1941. 47 skk.

¹³ Ld. legutóbb В. Ф. Гайдукевич : Боспорское царство. Москва—Ленинград 1949. 298 skk.

¹⁴ Harmatta : Studies on the History of the Sarmatians. 23.

¹⁵ Ld. Moravcsik : Byzantinoturcica. II. 201 skk.

sor esetben könnyen lehetséges, hogy a hun birodalom felbomlását követő századokban valóban egyes hun csoportok rejtőznek mögötte. Természetesen csak a források leggondosabb vizsgálata döntheti el külön-külön minden egyes esetben, hogy valóban hun maradványokkal van-e dolgunk.

Ez kétségtelenül nehéz, de igen fontos és sürgető feladat, mert a hun népelemek Attila birodalmának felbomlása után is jelentős szerepet játszottak a keleteurópai nomád népek újabb törzsszövetségeiben. Így igen elterjedt az a felfogás, hogy a bolgár-török nép a hunok maradványainak és újabb keletről jött török népelemeknek, az ogur törzseknek a keveredéséből jött létre.¹⁶ A hunokat követő nomád népek régészeti hagyatékát vizsgáló régészeti kutatás is számos olyan elemre mutatott rá, amelyeket ezek a népek a hunok anyagi kultúrájából vettek át.¹⁷ Mindez arra mutat, hogy a hunok Attila birodalmának felbomlása után nem tűntek el egyszerre hirtelenül és nyomtalanul, hanem törzseik és töredékeik még hosszú időn át tovább éltek Kelet-Európa füves pusztaságain, sőt valószínűleg a Duna-Tisza vidékén is.

Ez a tény igen fontos a hunok régészeti hagyatékának vizsgálata szempontjából is. A régészeti kutatást eddig az a történeti felfogás vezette, hogy a hunok amilyen váratlanul bukkantak fel az antik világ látóhatárán, olyan hirtelenül is tűntek el. Ennek megfelelően hun régiségeknek csak olyan leleteket tekintettek, amelyek az európai hun »birodalom« 80 éves fennállásának időhatárai közé estek. Ha azonban a fentebbi fejtegetéseket figyelembe vesszük, akkor nyilvánvaló, hogy hun leletekkel a hun »birodalom« fennállása előtti és utáni időben is számolnunk kell. Valóban a hun leletek kezdő időhatárát már is jelentős mértékben (évszázadokkal) előbbre tolják azok a nagyjelentőségű ásatások, amelyeket a szovjet régészek végeztek a Kenkol folyó mellett és a Tiensánban.¹⁸ De ugyanígy kétségtelennek tarthatjuk, hogy a hun leletanyagot nem lehet Attila halála évével, 453-mal lezárni. Bármilyen nagy vérvesztéséget is szenvedtek a hunok az Attila halálát követő harcokban, még mindig elég jelentősek lehettek azok a hun töredékek, amelyek a Pontusz-vidékre visszahúzódtak vagy római területre telepedtek be vagy pedig éppen a Duna-Tisza vidékén maradtak. Így ezek bizonyára elég tekintélyes számú temetkezést hagytak hátra ahhoz, hogy a régészeti kutatás leletcsoportjukat felismerhesse. Természetesen Attila halála aligha jelent határvonalat a régészeti anyagban: valószínű, hogy az V. század 60-as, 70-es éveiben történt hun temetkezések leletanyaga semmiben vagy csak nagyon kevésbé különbözik az Attila uralkodása idejéből származó sírok tartalmától. Ennek következtében feltétlenül számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a jelenleg hunnak tartott sírleletek közül egyik-másik a hun »birodalom« felbomlása utáni évtizedekből származik. De ezeken a lele-

¹⁶ Ld. pl. *Moravcsik*: Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Budapest 1942. 50.

¹⁷ *N. Fettich*: Die altungarische Kunst. Berlin 1942. 28; u. a.: *СМЯ* 45 (1945) 187.

¹⁸ Ld. *Брнштам*: i. h., továbbá *Древний Тянь—Шань*. *КСИМК* 38 (1951) 141 skk.

teken kívül, amelyek még lényegében véve Attila idejének hun anyagi kultúráját mutatják, kell lenniök olyan későbbi hun leletsoportoknak is, amelyek már képet adnak az egyes hun törzsek, törédek anyagi kultúrájában később bekövetkezett változásokról. Ilyen leletsoportoknak, ill. az ezeket hátrahagyó késői hun törzseknek a feltevése nélkül aligha lehetne kielégítően megmagyarázni a későbbi nomád népek régészeti hagyatékában kimutatható hun elemeket.

Mindez természetesen pusztá feltevés marad mindaddig, amíg a történeti kutatásnak nem sikerül világosan tisztázni a hun »birodalom« felbomlásának és a hunok további sorsának kérdését. A fentebb ismertetett általános jellegű megfontolások ugyan kétségtelenül amellet szólnak, hogy a hun állam és a hunok nem tűntek el nyomtalanul a Nagy-Alföld területéről, azonban ez önmagában véve még nem nyújt megfelelő történeti alapot a késői hun régészeti anyag meghatározásához. Ez csak akkor sikerülhet, ha a történeti forrásanyag alapos vizsgálatára támaszkodva legalább is fővonásaiban végig tudjuk követni a hun hatalom összeomlásának folyamatát és történetileg is ki tudjuk mutatni a hunokat az V. század második felében is ezen a területen. A hun »birodalom« felbomlását és a hunok további sorsát azonban nem lehet megnyugtatóan megmagyarázni a hun társadalom fejlődésének ismerete nélkül. Ha tehát a hun korral foglalkozó régészeti kutatásnak komoly segítséget akarunk nyújtani abból a célból, hogy jelenlegi holtpontjáról tovább juthasson, továbbá tisztázni akarjuk hazánk földje történetének egyik leghomályosabb szakaszát, akkor meg kell kísérelnünk nyomon követni a hun társadalom fejlődésének, majd a hun »birodalom« felbomlásának folyamatát, hogy ezeknek a megvilágítása által megoldhassuk a hunok későbbi történetének problémáit is.

2.

A »NOMÁD BIRODALOM«

A tudományos irodalomban — mint már említettük — általánosan elterjedt az a felfogás, hogy a hun történet az Attila halálát követő véres harcokkal lezárul, s hogy a hunok éppen olyan hirtelen tűntek el, mint amilyen váratlan volt megjelenésük.¹⁹ Ez a felfogás jórészt valószínűleg abból a benyomásból táplálkozik, amelyet a hunok történetére vonatkozó antik források, különösen pedig Jordanes tanulmányozása kelt a kutatókban. Jordanes előadása szerint ugyanis a hunok a gótok ellen vívott harcokban teljesen felmorzsolódnak, megmaradt kis töredékük pedig rettegésben él a gót fegyverektől. Igen hatásosan élezi ki emellet Jordanes a világot meghódítani akaró Attila birodalma és a hun

¹⁹ Ld. pl. C. A. Macartney : *Byz.-neugr. Jb.* 10 (1932—34) 106 skk. ; Váczy P. : *A hunok Európában. Attila és hunjai.* Szerk. Németh Gy. Budapest 1940. 137 sk., 141 ; E. A. Thompson : *A history of Attila and the Huns.* Oxford 1948. 160 ; stb. — Kivételt jelent ebben a tekintetben legújabbban Fr. Althcim könyve : *Attila und die Hunnen.* Baden-Baden 1951. 156. sk.

hatalom gyors összeomlása közötti ellentétet. A Jordanes előadása által keltett benyomást csak még jobban megerősítik Priskos töredékei, amelyek Attila alakjával és a korabeli hun hatalommal igen részletesen foglalkoznak, viszont a hunok későbbi történetéről csak meglehetősen szűkszavú tudósításokat nyújtanak.

A hunok történetére vonatkozólag rendelkezésünkre álló történeti forrásanyag mennyiségi megoszlása, különösképpen pedig Jordanes előadása tehát valóban támogatja azt a felfogást, hogy a hunok Attila halála után a különböző germán törzsek ellen vívott harcokban gyorsan felmorzsolódtak és eltűntek a történelem színpadáról. Nem szabad azonban megfedkezünk arról, hogy a hunokkal foglalkozó antik forrásoknak csak elenyészően kis része maradt ránk, s hogy a magának Priskosnak a munkájából fennmaradt kivonatok sem az események történeti jelentőségének figyelembevételével készültek. Így abból a tényből, hogy a fennmaradt forrásanyagban a hunok Attila halála utáni történetére vonatkozólag az előző korszakhoz viszonyítva aránylag igen kevés adatot találunk, nem szabad messzemenő következtetéseket levonnunk. Emellett azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a hunok Attila halála után már nem jelentettek olyan nagy veszélyt a kelet-római birodalom számára, s így a külpolitikai érdeklődés csökkent irántuk. Kevésbé foglalkoztatták a kelet-római hivatalos köröket, s ennek következtében a történetírók is kevesebbet írtak róluk. Ebből azonban még nem lehet arra következtetni, hogy a hunok teljesen megsémmisültek volna.

Ami Jordanes előadásának hitelességét illeti, ezzel később részletesen kell foglalkoznunk. Most egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy Jordanes előadását világosan körvonalazható történet szemlélet irányítja. Az események beállítása nála teljes mértékben ezt a szemléletet szolgálja, s így adatait, különösen pedig a hun hatalom összeomlásáról adott képét csak alapos kritikával lehet felhasználni. Így ha világosan akarjuk látni a hun hatalom összeomlását és a hunok további sorsát, nem szabad Jordanes előadásától már eleve befolyásoltatni magunkat.

Az az elképzelés, hogy a hunok Attila birodalmának felbomlása után hirtelen eltűnnek, természetyszerűleg annak a kérdésnek a felvetését vonta maga után, hogy milyen tényezők váltották ki a hun hatalom gyors összeomlását. Ebben a kérdésben a legtöbb kutató ismét Jordanes előadásának a hatása alatt áll. Jordanes ugyanis elmondja, hogy Attila halála után fiai közt viszály keletkezett az uralom utódlásának kérdésében, s végül is felosztották maguk között a birodalmat. Amikor ezt Ardaricus gepida király meghallotta, felháborodott, hogy annyi népet hitvány rabszolgák módjára kezelnek, s felkelt Attila fiai ellen. Hamarosan más leigázott népek is csatlakoztak hozzá. A hunok a Nedao folyó mellett (Pannoniában) ütköztek meg a felkelőkkel, de vereséget szenvedtek, s a csatában Attila legidősebb fia, Ellac is elesett. E vereség után a hunok még ismételten igyekeztek egyik-másik népet, elsősorban az ostrogótokat hatalmuk

alá visszakényszeríteni, de az újabb ütközeteket is elveszítették, s maradékaik végül is többé nem merték a gótokat megtámadni.²⁰ Ezt az előadást a legtöbb kutató elfogadja, sőt vannak, akik még Jordanes számadatainak is hitelt adnak.²¹

Aligha lehet azonban kétséges, hogy Jordanes előadása csupán a felszínen mozog, s a hun hatalom felbomlásának csak a külső jelenségeit írja le, de igazi okait nem tárja fel. Ezt világosan csak E. A. Thompson látta a hun történet újabb kutatói közül, s egyedül ő tett valóban komoly kísérletet arra, hogy a hun birodalom összeomlásának igazi okait megvilágítsa. Thompson Attila hatalmának hirtelen széthullását a hun társadalom fejlődésével magyarázza. Szerinte a hunok a IV. század utolsó negyedében, amikor Európában feltűntek, még a pásztorkodás alacsonyabb fokán állottak, anyagi kultúrájuk tehát pusztán az állattartásra szorítkozott. A termelőerők fejlettségének ez az alacsony foka még nem engedte meg nagyobb számú embernek egy helyen való együttélését, s ezért Thompson úgy gondolja, hogy a hunok ebben a korban még kis, kb. 50 főből álló csoportokban egymástól függetlenül vándorolgattak legelőterületeiken. Ilyen körülmények között a hun társadalomban nem alakulhatott ki erős központi királyi hatalom, hanem csak háború idején voltak katonai vezetőik, de ezek is inkább csak személyes teljesítményeiktől függő tekintélyükre támaszkodhattak, s ha béke idején a nemzetségek ismét legelőikre szóródtak szét, hatalmuk aligha lehetett sokkal nagyobb, mint bármelyik más hun férfié. A gótok legyőzése után azonban a hun társadalom fejlődésében döntő változás következett be. A leigázott földművelő gót lakosság által szolgáltatott élelem lehetővé tette a hunok számára, hogy mind nagyobb és nagyobb katonai erőket tudjanak összpontosítani, s hogy egyre nagyobb méretű hadjáratokat szervezzenek. A sikerek alkalmat nyújtottak arra, hogy a katonai vezetők a zsákmányból nagy vagyont halmozzanak fel. Erre támaszkodva társadalmi helyzetük állandósult, funkciójuk pedig családban öröklődő intézménnyé alakult át. Ilyen módon a hun társadalom rétegezetté vált. A hatalom egyre kevesebb vezér kezében összpontosult, míg végül Attila mint despotikus egyeduralkodó jelenik meg előttünk. Természetesen a hun társadalom átalakulása csak következménye volt annak, hogy a hunok anyagi kultúrája is alapjaiban megváltozott. Megélhetésüket többé már nem a nomád állattartás biztosította, hanem mint kizsákmányoló réteg telepedtek rá hatalmas területek földművelő lakosságára. A kizsákmányolás tehát Thompson szerint a hun társadalomnak már életfeltételévé vált, s egyúttal vagyonos rétege számára társadalmi kényszerűség lett, hogy a szegényebb rétegektől fényűzésével magát társadalmilag megkülönböztesse. Ez a társadalmi szükséglet azonban természeténél fogva sohasem elégíthető ki, s így a hunokat

²⁰ Ld. *Jordanes*: *Get.* 50 skk.

²¹ Ld. pl. *Váczy*: *A hunok Európában.* 135 skk.; *Macartney*: *Byz.-neugr. Jb.* 10 (1932—34) 106 sk.; *Alheim*: *Attila und die Hunnen.* 152 skk.; *G. Vernadsky*: *Saeculum* 2 (1951) 378 skk. stb.

mindig újabb hódításokra, azaz a kizsákmányolási lehetőségek növelésére ösztönözte. Így végül ellátásuk szempontjából teljesen a leigázott népekre s a kelet-római birodalomra voltak utalva, s minél inkább ki akarták elégíteni belső társadalmi szükségleteiket, katonailag annál gyengébbek lettek. A hun társadalomnak ez a belső ellentmondása idézte elő azután szükségképpen azt a katasztrófát, amely Attila halála után bekövetkezett. A hunok ereje olyan nagy területen szóródott szét, hogy a leigázott népek le tudták magukról rázni igájukat. Így megszűnt számukra az a lehetőség, hogy ellátásukat a leigázott népek kizsákmányolásával és a rómaiaktól kikényszerített adókkal biztosítsák. Megfelelő élelemfőlősleg hiányában nem tudtak többé nagyarányú hadjáratokat szervezni, s társadalmi szervezetük visszazuhant arra a fokra, amelyen a IV. század utolsó negyedében állottak. Nemzetségeik és auljaik ismét szétszóródva, egymástól függetlenül folytatták nomád pásztorkodásukat.²²

Thompson elgondolásában kétségtelenül helyes az, hogy a hun hatalom összeomlását a hun társadalom fejlődésének összefüggésébe állítja be, s gazdasági és társadalmi tényezőkre vezeti vissza. Másrészt viszont a hun társadalom fejlődésének általa megrajzolt képe több ponton is elfogadhatatlan eredményeket tartalmaz, s ennek következtében a maga egészében sem meggyőző. Az egyik hiba mindjárt Thompson kiindulópontjánál adódik. A hunok története ugyanis számára Ammianus Marcellinus tudósításával kezdődik, s ennek a forrásnak az alapján rajzolja meg a IV. századvégi hunok anyagi kultúráját. Ammianus tudósítása azonban nem alkalmas erre a célra.²³ Emellett az is kérdéses, mennyiben volt helyes figyelmen kívül hagyni a hiung-nu—hun kapcsolatok kérdését. Már többen rámutattak arra, hogy azok a hiung-nuk, akik 311-ben Lo-yangot elfoglalták, egy régi szogd levélben *xwn* néven szerepelnek, s ez kétségtelenné teszi a hiung-nuk és hunok azonosságát.²⁴ Ha ez a felfogás nem is teljesen jogosult,²⁵ annyi mindenesetre kétségtelen, hogy az újabb szovjet régészeti kutatások eredményei egyre valószínűbbé teszik a hiung-nuk és hunok történeti

²² Ld. *Thompson*: A history of Attila and the Huns. 41 skk., 161 skk.

²³ Ld. *Harmatta*: *ÁÉ* 76 (1949) 118.

²⁴ *W. B. Henning*: *BSOS* 12 (1947—48) 615; *Altheim*: *Gnomon* 21 (1949) 256, *La Nouvelle Clio* 1 (1949) 72, *Attila und die Hunnen*. 46.

²⁵ Régebben (*ÁÉ* 76 (1949) 118) magam is azon a nézeten voltam, hogy a Henning által felfedezett szogd *xwn* adat kétségtelenné teszi a hiung-nuk és hunok azonosságát. Ma azonban úgy látom, hogy ennek az adatnak a hiung-nu—hun azonosság kérdésében koránt sincs olyan jelentősége, mint felfedezője (és több más kutató) a megtalálás hevében hitte. A szogd *xwn* adat legfeljebb azt bizonyítja, hogy a hiung-nuk és hunok neve azonos. A Lo-yangot elfoglaló hiung-nuk azonban sohasem jutottak el Európába, és az európai hunokkal nem állnak közvetlen történeti összefüggésben. Így a hiung-nu—hun azonosság kérdése egyelőre még továbbra is tisztázatlan marad. A hiung-nuk és hunok közvetlen történeti összefüggése csak akkor tekinthető majd bizonyítottnak, ha az északi hiung-nuk nyugati irányú vándorlásának az útját történetileg lépésről-lépésre nyomon tudjuk követni. Az újabb szovjet régészeti kutatások eredményei ezt úgy látszik hamarosan lehetővé fogják tenni.

összefüggését.²⁶ Ha pedig a hunok a hiung-nukkal valamiképpen összefüggnek, akkor anyagi kultúrájuknak sokkal magasabb fokon kellett állnia, mint ahogy Thompson gondolja. De ha figyelmen kívül is hagyjuk a hunok régebbi, ázsiai történetére vonatkozó adatokat, a volgavidéki hun temetkezések önmagukban is kétségtelenné teszik, hogy a hunok a IV. század vége felé már túljutottak a pásztorkodás alacsonyabb fokán, és társadalmukban jelentős fokot ért el a vagyoni különbségek kialakulása.

Egy másik hibaforrás Thompson elgondolásában a hunok társadalmi szervezetének túlságosan szkematikus elképzeléséből származik. Bury, Peisker, Fox s mások nyomán úgy képzei el ugyanis, hogy a hun társadalom alapegysége a család volt, több család alkotta az ault, néhány aul a nemzetséget, bizonyos számú nemzetség a törzset, s végül több törzsből alakult az *il* vagy nép. Ennek alapján azt igyekszik bemutatni, hogyan épült fel lassanként az aulokból a hun birodalom, majd pedig hogyan esett szét Attila halála után ezekre az alkotórészeire ismét. Nagyjából hasonlóan képzei el a hun társadalom szervezetét Váczy is.²⁷ Ez az elképzelés, amely tehát a tudományos irodalomban általánosan elterjedtnek mondható, voltaképpen Radloffnak a török nomádbirodalmak szervezetére vonatkozó fejtegetéseire megy vissza.²⁸ Radloff ezekben a klasszikusnak tekintett fejtegetéseiben a déli Altaj két kirgiz törzsenél tett megfigyeléseiből indul ki, és azt a nézetét fejti ki, hogy a nomád állam apró kis részecskékből, a családokból épül fel, amelyek maguk is önálló államot alkotnak. Egy-egy nagy egyéniség ezekből a részecskékből rövid idő alatt hatalmas kiterjedésű nomád birodalmat tud létrehozni, de a leghatalmasabb ilyen birodalom is ugyanolyan gyorsan szétomlik, ha nincs többé olyan egyéniség, amely összetartsa. A nomád birodalom ekkor szétesik, és egymás ellen küzdő kis társadalmi csoportok zúrzavarává válik.²⁹ Ez a felfogás azonban eltekintve attól, hogy túlságosan szűkkörű anyagra támaszkodik, helytelenül értelmezi az állam fogalmát, s félreismeri a nomád pásztorok nemzetségi szervezetének jellegét. Így beleesik abba a hibába, hogy alapjában véve változatlannak képzei el a nomád társadalmat, hiszen elképzelése szerint csak az alkotó részecskék összetapadása és széthullása követi egymást folytonos hullámmzásban. Ma már azonban éppen Radloff többi megfigyelései és a szovjet kutatók által gyűjtött újabb hatalmas anyag alapján világosan látjuk, hogy a nomád pásztorok társadalmi alapegysége nem a család, hanem a nemzetség, s hogy az állam náluk nem pillanatnyi egyéni

²⁶ Ld. A. H. Бернштам: Кенкольский могильник. Археологическая экспедиция Эрмитажа. Вып. 2. Ленинград 1940. E fontos munkát K. Jettmar tette hozzáférhetővé számomra. Szívességéért e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki. Ld. továbbá ugyancsak A. H. Бернштам: Труды семиреченской археологической экспедиции „Чуйская долина“. 5), skk. és Древний Тянь-Шань. КСИИМК 38 (1 51) 141; К. Ф. Смирнов: Сарматские племена Северного Прикаспия. КСИИМК 34 (1950) 103.

²⁷ A hunok Európában. 101 skk.

²⁸ Das Kudaiku Bilik. I. k. LI skk.

²⁹ Radloff elméletének néhány hibájára már A. Zeki Validi Togan rámutatott, ld.: Ibn Fadlan's Reisebericht. AfdKM XXIV, 3. Leipzig 1939. 291 skk.

szervezőtehetség, hanem a nemzetségi szervezet hosszú ideig tartó felbomlási folyamatának, a nemzetségi társadalom osztálytársadalommá való átalakulásának eredményeképpen jön létre. Így természetesen szó sem lehet arról, hogy a hun társadalom Attila birodalmának felbomlása után a nemzetségi társadalom legkezdetlegesebb fejlődési fokára süllyedt volna ismét vissza.

Thompson bizonyos mértékben maga is érezhette elgondolásának történeti-etlen és szkematikus voltát, mert némileg igyekezett alátámasztani a hunok anyagi kultúrája fejlődésének megrajzolásával, és egy alkalommal utal arra is, hogy a hunoknál később kifejlődött a vagyoni öröklésén alapuló nemesség. Emellett azonban hiányzik nála a hun társadalom fejlődésének pontosabb vizsgálata. Az osztályok kialakulásának kérdését komolyan fel sem veti, s így végeredményben tisztázatlan marad nála az Attila-korabeli hun társadalom jellege is. Ugyanilyen hiányos a hun társadalom termelőerői fejlődésének megrajzolása is munkájában. Ezt főleg az okozza, hogy egyoldalúan az élelemtermelés, s itt is főleg a hun hadsereg élelmezésének kérdését dolgozza ki. Eredményei azonban ezen a ponton sem meggyőzők. Úgy gondolja ugyanis, hogy a hunok katonai erejének nagyobb mértékű összpontosítása csak általa vált lehetővé, hogy a leigázott földművelő népek ellátták őket élelemmel, s így aztán a hunok felhagytak a nomád pásztorkodással és élőködő rablókként éltek alattvalóik nyakán. Ez az elképzelés azonban aligha lehet helyes. Elég itt arra utalnunk, hogy jóval később a társadalmi fejlődésnek magasabb fokán álló mongoloknál is a hadsereg élelmezése csaknem kizárólag nomád állattartásuk termékeivel történt,³⁰ s nomád állattartásukat akkor sem adták fel, amikor a hunokénál jóval nagyobb kiterjedésű és lényegesen hosszabb életű birodalmukat létrehozták. Még fejedelmek is a legelőket követve vándorolgattak állataikkal a folyók mentén fel s alá.³¹ A nomád állattartást a hunok már csak azért sem adhatták fel, mert ez alapján rendítette volna meg katonai erejüket.

További hiányossága Thompson elgondolásának az, hogy nem részesítette kellő figyelemben a hunok által leigázott népek társadalmi fejlődését. Így előadásából egyáltalán nem tűnik ki, hogy a hun uralom mennyiben befolyásolta a nagy germán törzsek, gepidák, gótok stb. társadalmi fejlődését, s hogy ennek a fejlődésnek azután milyen szerepe volt a hun birodalom összeomlásában. Pedig enélkül aligha érthetjük meg az Attila halálát követő évtizedek történeti eseményeit.

Mindebből világosan látszik, hogy Thompsonnak a hun birodalom szét hullásának okairól kifejtett elgondolása — bár helyes irányban halad — a maga egészében mégsem fogadható el. Ha e kérdésben világosan akarunk látni, akkor

³⁰ Ld. Fr. Risch : Johann de Plano Carpini. Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245—1247. Leipzig 1930. 210 sk.

³¹ Ld. H. Herbst : Der Bericht des Franziskaners Wilhelm von Rubruk über seine Reise in das Innere Asiens in den Jahren 1253/1255. Leipzig 1925. 15, 25, 47 stb.

mindenekelőtt Attila birodalmának társadalmi viszonyait kell tisztáznunk. E helyen azonban nem mehetünk bele ennek a kérdésnek részletes tárgyalásába, s ezért csupán a legfontosabb tények kiemelésére szorítkozunk.³²

A nomád birodalmak társadalmi szervezetének tisztázásán már sokat fáradozott a tudományos kutatás. E kérdés megoldását azonban e nomád társadalmi alakulatok sajátos jellege és a rájuk vonatkozó forrásanyag hiányos volta rendkívül megnehezíti. Ez a magyarázata annak, hogy általánosan elfogadott eredményeket a nomád birodalmak társadalmi jellegére vonatkozólag a kutatás még nem mutathat fel. Hogy egy nomád »birodalom« társadalmi jellege óriási mértékben különbözik az újkori európai birodalmak társadalmi szervezetétől, azt már Thomsen is észrevette.³³ E különbség lényegét abban látta, hogy a nomád birodalom valójában csak kisebb-nagyobb számú nomád törzsnek a laza és változékony összekapcsolódása. E felfogásnak szembeötlő hibája az, hogy összekeveri a nomád törzsszövetséget a nomád birodalommal. Hogy azonban e két alakulat igen lényeges vonásokban különbözik egymástól, arra igen meggyőzően mutatott rá Molnár E. Szerinte a törzsszövetség csupán háborús alakulat, amely lazasága miatt nem alkalmas arra, hogy az uralom állandó gyakorlását biztosítsa. A nomád birodalom viszont ezzel szemben hódítás útján keletkező kezdetleges osztályállam. A nomád birodalmakra igen jellemző, hogy gyorsan alakulnak és gyorsan tűnnek el. Ennek okát Molnár abban látja, hogy a nomád birodalom nem a termelőerőkkel való élésen, hanem a velük való visszaélésen alapszik. A nomád birodalomban ugyanis a hódító törzs vagy törzsszövetség vezető elemei uralkodó osztályként helyezkednek el a meghódítottak fölött, s azokat fegyveres erejükre támaszkodva adófizetésre és robotmunkára kényszerítik. A kizsákmányolás rendszerét azonban olyan társadalomban tartják fenn, amelyben a leigázottaktól kisajátítható munka mennyisége a termelőerők fejletlensége következtében csekély. Ezért a többé nem patriárchális formában gyakorolt, hanem államilag megszervezett kizsákmányolás a kizsákmányoltak létét veszélyezteti. A nomád birodalomnak tehát olyan uralmi szervezetre van szüksége, amely könyörtelenül el tudja fojtani az elnyomottak állandó felkeléseit. Ez a szükség hozza létre a nomád birodalom despotikus szervezetét, amelynek élén a nomád uralkodó korlátlan hatalmat gyakorol a társadalom minden tagja felett, de lényegében az uralkodó osztály hatalmát érvényesíti az elnyomottakkal szemben. Ha a nomád uralkodó nem tudja a hatalmi szervezet működését biztosítani, uralma nyomban összeomlik, s a központi hatalom összeomlását nyomon követi a nomád birodalom felbomlása, mert a leigázottak felhasználják az alkalmat arra, hogy megszabaduljanak a tűrhetetlen elnyomástól.³⁴

³² Mindezt rövidesen megjelenő hun könyvemben részletesen tárgyalom.

³³ ZDMG 78 (1924) 129.

³⁴ Ld. Molnár E.: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.² Budapest 1949. 82 skk.

Molnár E. elgondolása szerint tehát a nomád törzsszövetség és a nomád birodalom a társadalmi fejlődésnek két különböző fokozatát képviseli. A törzsszövetség még a nemzeti társadalomnak a terméke, ezzel szemben a nomád birodalom már kezdetleges osztályállam, tehát osztálytársadalmat tételez fel. Sajnos, Molnár a nomád birodalmat csak mint egy társadalmi alakulatípust tárgyalja, de nem állítja be a történeti fejlődés összefüggésébe. Így fejtegetéseiből nem derül ki, hogy a nomád birodalomról adott jellemzését általános érvényűnek tekinti-e minden nomád birodalomra vonatkozólag, vagy pedig csak egy speciális esetnek tartja. Pedig ez a különbségtevés igen fontos, mert nomád birodalmakat az i. e. VII. századtól az i. u. XIII. századig, sőt az újkorig ismerünk, s joggal vethető fel az a kérdés, hogy mindezek a társadalmi fejlődésnek ugyanazon a fokán és ugyanazoknak a társadalmi erőknek a működése következtében jöttek-e létre. Egy másik fontos probléma, ami a nomád birodalommal kapcsolatban felmerül, az, hogy mennyiben tekinthető saját gazdasági alappal rendelkező egységes államnak. A nomád birodalmak — mint köztudomású — a gazdasági és társadalmi fejlődés különböző fokán álló és különböző nyelveket beszélő népeket foglaltak össze magukban. Ezeknek a törzseknek vagy népeknek megvolt a saját külön gazdasági alapjuk, de az ezeket rövid időre egyesítő »birodalomnak« nem lehetett saját gazdasági alapja, mint ahogy nem volt egységes nyelve sem. Ebben az esetben azonban a nomád birodalomba tartozó meghódított törzseket és népeket nem lehet egyszerűen a kizsákmányoltak osztályába sorolni, hanem figyelembe kell venni saját társadalmi szervezetüket is. Ugyanígy felmerülhet az a kérdés, hogy a nomád birodalmat megszervező hódító törzset a maga egészében uralkodó osztálynak tekinthetjük-e. Kétségtelenül vannak történeti példák arra, hogy egy hódító néptörzs uralkodó osztályként helyezkedik el a leigázott lakosság fölött. Ez a helyzet pl. a spártai államban, amelynek uralkodó osztályát a hódító spártaiak alkották.³⁵ Ez azonban csak azért volt lehetséges, mert a spártaiaknál hódításuk idején a nemzeti társadalomszervezet még virágjában volt, még nem fejlődtek ki jelentékenyebb vagyoni különbségek náluk, s így nem indult még meg az osztályok kifejlődése sem társadalmukban. A nomád birodalmak létrejöttében azonban igen nagy szerepe van a hódító néptörzs társadalmában folyó osztályharcnak és osztályellentéteknek, amelyeket az arisztokrácia azután hódításokkal igyekszik tompítani.³⁶ Így kétségtelen, hogy a nomád birodalomban a hódító törzset sem szabad egyszerűen uralkodó osztálynak tekintenünk. A hódító törzsnek is megvan a saját külön gazdasági alapja, vannak saját külön társadalmi osztályai, s ezeknek az egymáshoz való viszonya, ellentétei és harcai éppen olyan döntő

³⁵ G. Thomson: *Aeschylus and Athens. A study in the social origins of drama.*² London 1950. 69 sk.

³⁶ Ld. pl. a törkökre vonatkozólag A. Бернштам: *Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI—VIII веков.* Moszkva—Leningrád 1946. 140.

jelentőségűek a nomád birodalom sorsának alakulásában, mint a hódító és a leigázott törzsek közötti ellentétek.

Mindebből látható, hogy a nomád birodalom társadalmi szervezetéről világos képet alkotni igen nehéz feladat. De még bonyolultabbá válik ez a probléma, ha a nomád birodalmat megkíséreljük a társadalmi fejlődés történeti összefüggésében elhelyezni. Nomád birodalmakkal a történelemben az i. e. VII. századtól úgyszólván az újkorig találkozunk. Ez alatt az idő alatt a velük szomszédos délebbre lakó megtelepült népek rabszolgatartó társadalmakat hoztak létre, majd a rabszolgatartó gazdálkodás lehanyaglása után feudális társadalmak alakultak ki náluk, sőt eljutottak részben a feudálizmus felbomlásáig is. Szinte magától vetődik fel tehát a kérdés, hogy a nomád birodalmak mint társadalmi alakulatok e kb. 2000 évet magában foglaló idő alatt a társadalmi fejlődésnek ugyanazt a fokát képviselhetik-e, amikor a velük szomszédos népek a társadalmi fejlődésnek igen jelentős szakaszain mentek keresztül.

A nomád népek társadalmi fejlődése természetesen sokkal lassabb lehetett, mint az ókor nagy kultúrnépeié, mert termelőerőik fejlődése is sokkal lassúbb volt, s gazdasági alapjuk mindvégig a nomád állattartás maradt. Nem valószínű azonban, hogy társadalmuk teljesen sztatikus lett volna s így kézenfekvő arra gondolni, hogy az időben egymást követő nomád birodalmak is a társadalmi fejlődésnek különböző fokán jöttek létre. A kérdés csak az, hogy az egyes nomád birodalmaknál a társadalmi fejlődésnek e különböző fokait világosan meg tudjuk-e fogni. Ezt ugyanis rendkívül megnehezíti a társadalmi fejlődés lassú volta. Éppen ezért általánosan elfogadott eredményekhez ebben a kérdésben eddig még nem sikerült jutni. A szovjet kutatók körében, akik legbehatóbban foglalkoztak eddig ezzel a problémával, két egymással szembenálló felfogást figyelhetünk meg. Az egyik felfogás főképvisezője Bernstam, aki szerint az ázsiai hiung-nuk nomád birodalma még nem tekinthető államnak, hanem csupán törzsszövetség volt, s így a társadalmi fejlődésben a katonai demokráciát képviselte. Később ugyan a hiung-nu nemzeti arisztokrácia gazdagságára támaszkodva igyekszik leigázni a szabad nomádok tömegét, de ez nagyarányú belső válsághoz vezet, amelynek következményeképpen a hun törzsszövetség felbomlik. A hun törzsszövetség felbomlásával az i. u. III. században vége szakad a nomádok körében a katonai demokrácia uralmának, s megkezdődik a rabszolgatartó viszonyok kialakulása. A IV. század végén megalakuló zsuán-zsuán birodalom alapját már a rabszolgák alkották, éspedig Kelet-Turkesztán ujjur és az Altaj türk törzsei, amelyek a rabszolgák helyzetében voltak a zsuán-zsuánokkal szemben. Így a zsuán-zsuán társadalom a rabszolgatartó viszonyok kezdetleges formáját képviseli az ázsiai nomádoknál. A zsuán-zsuánokat a VI. század közepén felváltó türk birodalom már bizonyos mértékben átmenetet jelent a rabszolgatartó és a feudális viszonyok között. Még megvan a rabszolgaság intézménye: de kezdetleges formában már megindul az új, feudális viszonyok

fejlődése. Ez a folyamat folytatódik azután tovább az ujgurok birodalmában, hogy végül a XII—XIV. században a feudális viszonyok végleges kialakulásához vezessen.³⁷

Bernstam rövid vázlatában világosan megfigyelhető az a törekvés, hogy az ázsiai nomádok társadalmi fejlődését a társadalmi fejlődés általános típusával párhuzamosítsa. Ennek megfelelően elgondolásában kiindulópontként a nemzeti társadalom szerepel. Ennek végső felbomlási szakaszát, a katonai demokráciát képviseli a hiung-nu törzsszövetség. A rabszolgatartó társadalomnak felel meg a zsuan-zsuan birodalom, s végül a feudalizmus kifejlődésével párhuzamosan jön létre a türk és az ujgur birodalom. Bernstamnál tehát az ázsiai nomádok egymást követő birodalmi valóban az általános társadalmi fejlődés egyes szakaszainak felelnek meg. Sajnos, nem fejt ki elég világosan, hogy az állam keletkezését e fejlődési vonal melyik szakaszára helyezi. A hiung-nu birodalmat ugyan még csak törzsszövetségnek, katonai demokráciának tartja, a türköknél pedig részletesen megrajzolja az állam kialakulását, de nem határozza meg pontosan a zsuan-zsuan birodalom társadalmi jellegét. Ha a zsuan-zsuan társadalom valóban a rabszolgatartáson épült fel, akkor nehezen képzelhető el, hogy ne alakított volna ki államszervezetet. Ha viszont a zsuan-zsuanoknál a rabszolgatartás csak kismértékű és patriarchális jellegű maradt, akkor a rabszolgaság ismeretének tényéből még nem kell feltétlenül az állam kialakulására következtetnünk. Az sem egészen világos, hogyan képzei el Bernstam a zsuan-zsuanok rabszolgatartását. Úgy látszik, hogy az ujgurokat és a türköt tartja a zsuan-zsuan birodalom rabszolgaosztályának, a zsuan-zsuanokat pedig az uralkodó osztálynak. Ez az elgondolása valószínűleg a zsuan-zsuan állam egységes voltának a feltevésén alapszik. Az újabb szovjet kutatások azonban kétségtelenné tették, hogy az ilyen »birodalmak« csak különböző népekből és törzsekből álló kevésbé szilárd katonai-adminisztratív egyesületek voltak, s nem is volt saját gazdasági alapjuk. A birodalom keretébe tartozó népeknek azonban volt saját gazdasági alapjuk, és a saját bonyolult társadalmi életüket élték.³⁸ Ha megvizsgáljuk a zsuan-zsuanokra vonatkozó kínai forrásadatokat, azok ezt teljes mértékben igazolják. Mind az ujguroknak, mind pedig a türköknek saját uralkodók voltak, akik jelentékeny katonai erővel is rendelkeztek.³⁹ Nyilvánvaló tehát, hogy ezek a népek a zsuan-zsuan birodalom keretében is megtartották saját társadalmi szervezetüket, és megvolt a saját gazdasági alapjuk is. Így aligha tekinthetjük ezeket egyszerűen a zsuan-zsuan birodalom rabszolgaosztályának.

³⁷ Ld. Бернштам: id. m. 8 skk., 192.

³⁸ Ld. С. В. Киселев: Вопросы археологии первобытного общества в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию. КСИИМК 36 (1951) 5.

³⁹ Ld. Н. Я. Бичурин (Иакинф): Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. I. Москва—Ленинград 1950. 216 sk., 228.

Ebből viszont az következik, hogy az egymást követő nomád birodalmak által képviselt társadalmi fejlődést igen nehezen lehet párhuzamosítani a társadalmi fejlődés általános típusának egyes szakaszaival. Ha a zsuan-zsuan birodalom nem volt rabszolgotartó állam, akkor a párhuzamosítás egyik legfontosabb láncszeme máris kiesett, s emellett nagyon kérdéses, hogy a hiung-nu birodalom létrejötte és fennállása elképzelhető-e egyszerű törzsszövetség kialakulásának eredményeképpen. Így kétségtelen, hogy Bernstam elgondolása nem nyújt minden tekintetben megnyugtató választ a nomád birodalmak keletkezésére és történeti fejlődésére vonatkozólag.

Ezeket a nehézségeket igyekszik megoldani Kiszeljov Dél-Szibéria történetével foglalkozó munkájában. Kiszeljov elsősorban arra mutat rá, hogy Belső-Ázsia egyes népeinek fejlődése területenkint életfeltételeiknek megfelelően különböző volt, s ennél fogva a társadalmi fejlődésnek ugyanazt a fokát különböző időpontban érték el. A legkedvezőbb feltételek között a Kína kultúrájával szoros kapcsolatban álló hiung-nuk folytatták nomád pásztorkodásukat, s így ők jutottak el elsőnek a nemzeti társadalom határához, és hozták létre a san-jük barbár államát. Kiszeljov tehát már a hiung-nuk birodalmát államnak tekinti. A hiung-nu államot a törzsi arisztokrácia hozta létre, amely a rabszolgamunka alkalmazása és a törzs többi tagjainak kezdetleges kizsákmányolása által szerzett gazdagságára és erejére támaszkodott. A hiung-nu birodalom megalakulása által először jött létre egy olyan politikai rendszer, amely azután hosszú ideig jellemző vonása maradt Belső-Ázsia történetének. A hiung-nu törzsi arisztokrácia gazdagsága és hatalma tekintetében közelállott a pontuszvidéki szkíta arisztokráciához, és ahhoz hasonlóan államszervezet létrehozására törekedett, hogy ezzel az új hatalmas eszközzel védje meg kivételes vagyoni helyzetét. A törzs többi tagjainak kizsákmányolására azonban a hiung-nu törzsi arisztokrácia még nem volt elég erős, még nagyon is kellett számolnia azzal, hogy a társadalom többi része milyen magatartást fog tanúsítani a ki-fejlődő vagyoni és társadalmi különbségekkel szemben. Ezért saját érdekében fenn kellett még tartania a nemzeti társadalom hagyományos egységét. Erre a célra, »társadalmi kapocsként« a barbár állam a rablóháborút használta fel, amely mindenkinek kilátást nyújtott a szerencse, siker és meggazdagodás lehetőségére. Ez volt az oka annak, hogy a hiung-nu állam politikáját a háború szolgálatába állította. A háborús politikát azonban — ha már egyszer elkezdték — nem lehetett abbahagyni, mert ez azoknak a belső ellentmondásoknak az újabb és még nagyobb arányú megerősödését vonta volna maga után, amelynek a letompítására használni akarták. A rablóhadjáratok azonban végeredményben nem tudták megoldani a hiung-nu állam belső ellentmondásait. Az állandó katonai tevékenység fantasztikus mértékben kiszélesítette a san-jük birodalmának határait, ezáltal azonban különböző társadalmi és kulturális sajátságokkal rendelkező területek és egész sor leigázott nép került be a hiung-nu állam keretébe. Ezek állandóan arra törekedtek, hogy felszabaduljanak a hiung-nu elnyomás

alól. Ugyanakkor a rablóhadjáratokon szerzett gazdagság a zsákmány egyenlőtlen elosztása miatt — a túlnyomó részt az arisztokrácia kapta — nemhogy meglassította volna, de meggyorsította a társadalmi különbségek kifejlődését. Ezek a folyamatok előbb vagy utóbb nagyarányú válsághoz kellett hogy vezessenek, s ez aztán a hiung-nu birodalmat felbomlasztotta. Belső-Ázsia többi törzseinél a fejlődés üteme lassúbb volt. A szien-pi törzsek barbár állama csak az i. u. II. században jött létre, s még lassúbb volt az Altáj vidékén lakó törzsek fejlődése.⁴⁰

Kiszeljov tehát elgondolásában lemond arról, hogy a belsőázsiai nomád államokat a társadalmi fejlődés általános típusának egyes szakaszaival párhuzamosítsa. Ezzel szemben rámutat arra a fontos tényre, hogy az egyes nomád törzsek társadalmi fejlődésének üteme igen különböző, s ezért a fejlődésnek ugyanazt a fokát különböző időben érik el. Így az állam létrehozásához is különböző időben jutnak el, s ez sok tekintetben megmagyarázza a különböző korokban kialakuló nomád államok társadalmi szervezetének szembeötlő hasonlóságát. Ezeket a barbár államokat különböző időben különböző népek hozták létre, de ez mindegyiknél a társadalmi fejlődésnek nagyjából ugyanazon a fokán, a nemzeti társadalom felbomlásával következik be. A nomádok államai tehát a létrehozó nép társadalmi fejlődésében a társadalmi fejlődés általános típusának megfelelő fokon alakulnak ki, de mivel ezt a fokot az egyes népek különböző időpontban érik el, időben nem párhuzamosíthatók a fejlettebb földművelő népek társadalmi fejlődésének menetével. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nomád birodalmakra ne gyakoroltak volna hatást a szomszédságukban élő fejlettebb rabszolgatartó, majd pedig feudális államok. A kínai hatás jelentőségét, a hiung-nuk, zsuan-zsuanok, türkök szempontjából mind Bernstam, mind pedig Kiszeljov egyformán hangsúlyozza. Ebből azonban nem következik az, hogy e nomád népek államaiban a rabszolgatartó vagy a feudális viszonyok bizonyos kezdetleges fokon túlhaladtak volna. Arra is helyesen mutat rá Kiszeljov, hogy a nomád birodalmak összeomlásában a leigázott népek felszabadulási törekvései mellett igen nagy szerepe van az uralkodó törzs vagy nép belső osztályellentétének.

Végeredményben tehát az egyes nomád birodalmak társadalmi szervezetét és annak jellegét minden esetben külön kell megvizsgálunk, ha sajátos vonásait világosan akarjuk látni. Ez nem könnyű feladat, mert a nomád birodalmak igen bonyolult társadalmi alakulatok, s a velük kapcsolatos problémák egy része még tisztázatlan. Mégis e problémák fentebbi áttekintése jelentékenyen megkönnyíti helyzetünket, ha Attila birodalmának társadalmi viszonyait vesszük vizsgálat alá.

⁴⁰ Ld. Киселев: Древняя история Южной Сибири. 177, 216, 266 skk., 273 sk.

3

A HUN TÁRSADALOM

A hun birodalom társadalmi szervezetének vizsgálatánál abból az alapvető fontosságú tényből kell kiindulnunk, hogy ez a birodalom nem volt az újkori nemzeti államokhoz hasonlítható egységes állam. A hunokra vonatkozó forrásokból tudjuk, hogy Attila birodalma igen sok különböző népet foglalt magában. E népek termelőerőinek fejlettsége szintén különböző színvonalon állott. Az alánok Ammianus Marcellinus leírása szerint (XXXI 2, 21 skk.) a hunokhoz hasonló nomád pásztorok, a gótok viszont megtelepült földművelők. A hun birodalomnak tehát nem lehetett saját gazdasági alapja. Ezzel szemben a keretébe tartozó népeknek volt saját gazdasági alapjuk és saját társadalmi szervezetük is. Ha tehát helyes képet akarunk a hun birodalom társadalmi szervezetéről kapni, külön kell megvizsgálunk a hunoknak és külön az uralmuk alatt álló népeknek a társadalmi és gazdasági viszonyait.

Az Attila uralkodása alatti hun társadalom szervezetével nemrégén foglalkoztunk, és rámutattunk arra, hogy ennek képe lényegesen eltér a hunokra vonatkozó régebbi források vallomásától. Míg ugyanis ezek szerint a hunok a IV. század végén és az V. század elején még nemzetségi szervezetben éltek, és élükön csak az egyik kiemelkedő törzsfő, *ὁ τῶν ῥηγῶν πρῶτος* állott, addig az V. század közepe táján már nem találjuk meg náluk azokat az intézményeket, amelyek a nemzetségi társadalmat jellemzik. Attila korlátlan hatalommal uralkodik a hunok felett, parancsait, ítéleteit ellenvetés nélkül hajtják végre. Az uralkodónak ez a helyzete elképzelhetetlen még egy felbomló nemzetségi társadalomban is. Attila hatalma nem is a régi nemzetségi társadalom intézményeire támaszkodott, hanem egy olyan rétegre, amely felül állott a nemzetségi és törzsi kötelékeken. Ez a réteg Priskosnál *λογάδες* vagy *ἐπιτήδαιοι* megjelölés alatt jelenik meg. A hun birodalom egész igazgatását ez végezte, s így ebben a hatalmi szervezetben nyilvánvalóan egy kialakulóban levő államszervezet áll előttünk. A *λογάς*-ok kisebb-nagyobb területeknek voltak az urai, s ez arra mutat, hogy a régi hun nemzetségi és törzsi szervezetet, amely a vérrokonságon alapult, területi felosztáson alapuló társadalomszervezet váltotta fel.⁴¹

Nagyon valószínű tehát, hogy a hun törzsszövetség Attila uralkodása alatt az ázsiai nomád birodalmokhoz hasonló állammá alakult át. A kérdés csupán az, hogy társadalmi fejlődés és államszervezet szempontjából melyikhez áll ezek közül legközelebb. Az ázsiai nomád államoknak jellemző sajátysága, hogy a nemzetségi társadalom maradványai a kezdetleges osztályállamban is szívósan továbbélnek.⁴² Ennek oka részben az, hogy az államszervezet kialakítására

⁴¹ Ld. Acta Arch. Hung. I (1951) 136 skk.

⁴² Ld. pl. a hiung-nukra vonatkozóan Киселев: Древняя история Южной Сибири. 273; a türkökre pedig ld. Бернштам: Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI—VIII веков. 145.

törekvő törzsi arisztokrácia még nem elég erős a régi nemzetségi kötelékek felszámolására, részben pedig, hogy éppen ezért igyekeznek a nemzetségi társadalom bizonyos intézményeit fenntartani és a maga céljaira kisajátítani. Bizonyos fejlődés azonban ebben a tekintetben is megállapítható. Így a hiung-nuk barbár államában a nemzetségi szervezet még sokkal nagyobb szerepet játszik, mint a VIII. században a türk birodalomban. Hogy a hunoknál ilyen szempontból mi a helyzet, csak akkor láthatjuk tisztán, ha megvizsgáljuk náluk a nemzetségi szervezet felbomlását.

Nemzetségi szervezet

A régi hun nemzetségi társadalomra vonatkozólag nem sok adattal rendelkezünk, s ezek is igen szűkszavúak. Ammianus Marcellinusnak a hunokról adott leírása tartalmazza az egyik fontos adatot: *aguntur autem nulla severitate regali, sed tumultuario primatum ductu contenti, perrumpunt quidquid inciderit.* Thompson, aki e hely magyarázatával behatóan foglalkozott, azt következteti belőle, hogy a hunoknak nem volt királyuk, hanem egyes csoportjaik megelégedtek *primates*-eik alkalmi vezetésével, de ez a vezetés is csak háború idején volt meg. Úgy gondolja ugyanis, hogy a *primates* csupán személyes tekintélyükre támaszkodhattak, de nem rendelkeztek olyan vagyonnal, hogy azt társadalmi helyzetük állandóvá tételére felhasználhatták volna. Ellenkező esetben ugyanis érthetetlen lenne a *tumultuarius primatum ductus* kifejezés.⁴³ Ammianus magyarázatánál azonban igen óvatosan kell eljárunk. Thompson Ammianus leírását Rosztovcev nyomán »mesteri, egészen realiztikus« ábrázolásnak tartja⁴⁴, s ez bizonyos mértékben félrevezeti magyarázatában. Ammianusnak a hunokról adott leírása ugyan valóban »mesteri«, de nem realiztikus, hanem csupán bizonyos reális elemeket felhasználó művészi, impresszionista ábrázolás. Azt a benyomást akarja visszaadni, amelyet ezek az ijesztő külsejű és kegyetlen barbárok megjelenésükkel és különösen harcban való viselkedésükkel keltenek. Ennek érdekében kiemel és eltúloz bizonyos vonásokat, viszont így aztán egyoldalúvá is válik. Történeti kiértékelését ez megnehezíti, s az sem teszi egyszerűbbé e feladatot, hogy Ammianus erősen felhasználja az antik néprajzi irodalom stereotip képeit és fordulatait.⁴⁵

Ha e szempontok figyelembevételével közeledünk Ammianus leírásához, akkor azonnal észre kell vennünk, hogy az idézett mondat is a hunok által a harcban keltett benyomás érzékeltetéséhez tartozik. A hunok kis csapatokban (ezt jelenti a *cuneatim*) harcolnak, és rettenetes csatakiáltással kezdik meg az

⁴³ A history of Attila and the Huns. 44 sk.

⁴⁴ Id. m. 7 sk.

⁴⁵ Ld. Alföldi: Ethnographia 55 (1944) 122 skk.

ütközetet. Könnyen és gyorsan hajtanak végre váratlan mozdulatokat: hirtelen készakarva szétszóródnak, de azután rendezetlen csatasorban megint rácsapva az ellenségre hatalmas vérontást okoznak (Ammianus XXXI 2, 8). Ez a harcmodor, amelyben a nomád népek jellegzetes harcászataát ismerhetjük fel, meglepetés volt a rómaiak számára. A szétszórta, kis csapatokban harcoló, majd támadó, majd váratlanul megfutamodó, majd ismét hirtelenül visszacsapó hunok mozdulataiban először nem ismerték fel a tervszerűséget és az egységes vezetést. Csak hosszas tapasztalatok után alakul ki a nomádok harcmodoráról az a világos kép, amelyet a Maurikios-Taktikában látunk. A hunok megjelenésekor azonban még érthetetlen volt a rómaiak számára az önállóan működő kis csapatok taktikája, és csak a rendezetlenséget és az egységes vezetés hiányát látták benne. Így aztán természetesen azt hihették, hogy az egyes kis hun csapatoknak csupán hirtelen állított vezetői vannak a hun *primates* körül, de nem állnak egységes »királyi«, azaz törzsfői vezetés alatt. A *rex* szó ugyanis a hunokkal kapcsolatban kétségtelenül csak barbár törzsfőt jelenthet e kor szóhasználatában.

Ammianusnak idézett adatából tehát egyáltalán nem következik, hogy a hunoknak ne lettek volna már ebben a korban törzsfőik. Ezenkívül még ha Thompsonnal fel is tesszük, hogy a *primates* vezetőszerelve csupán a háború idejére korlátozódott, ez nem jelenti azt, hogy békében ne lettek volna állandó vezetőik (nemzetségfőik, törzsfőik), akiknek tekintélye nem pusztán személyi teljesítményükön, hanem vagyonukon és származásukon is alapult. Igen tanulságos ebben a tekintetben Tacitusnak a germánokra vonatkozó adata: *reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt* (Germania VII). A kis csapatok vezetőinek alkalmi megválasztása tehát egyáltalán nem zárja ki, hogy a hunoknál állandó törzsfői hatalom ne lett volna. E mellett szól Jordanesnek a tánúbizonyossága is, amely szerint a hunoknak már a gótok megtámadásakor volt egy Balamber nevű törzsfőjük (Get. XXIV: *Balamber, rex Hunnorum*).

A nemzeti arisztokrácia

Igen fontos annak a kérdésnek a tisztázása is, hogy mit kell értenünk Ammianus *primates* megjelölése alatt: Thompson szerint ezeknek vezető szerepe a háborúban nem vagyoni helyzetükből folyó társadalmi tekintélyükön alapult, hanem pusztán harci sikereiken, s békében semmiben sem különböztek a többi felnőtt hun férfiaktól. Ha ez így volna, akkor a *primates* kifejezés nem jelölhet egy bizonyos osztályt, de még csak egy bizonyos réteget sem a hun társadalomban. Ebben az esetben viszont érthetetlen, hogy Ammianus miért használ mégis egy külön kifejezést a hun csapatok vezetőinek megjelölésére. E nehézséget csak úgy lehet kikerülni, ha a *primates* szót egy hun társadalmi réteg megjelölésének tartjuk. Milyen réteget jelölhet Ammianusnál ez a szó? Az idegen társadalmakra

vonatkozó jellemzések kiértékelését mindig megnehezíti az a körülmény, hogy az adatot szolgáltató író rendszerint a saját társadalmát tartja szem előtt, s az abban használatos társadalmi megjelöléseket alkalmazza leírásában. A használt megjelölések tartalmát így nehéz meghatározni, de bizonyos támpontot mégis nyújt az író saját társadalmának szóhasználata. Ha tehát a hun *primates* mibenlétét tisztán akarjuk látni, akkor először is meg kell vizsgálnunk, hogy mit jelent ez a megjelölés az Ammianus korabeli római társadalomban. A *primates* megjelölés éppen ebben a korban többször is előfordul a forrásokban, magánál Ammianusnál és más hivatalos jellegű munkákban, így a Codex Theodosianusban is. Ezek közül az előfordulások közül különösen jellemző Ammianusnak egyik helye (XIV 7), ahol a *primates urbium* szembe van állítva a szegény köznéppel. Nyilvánvaló, hogy Ammianus *primates* alatt a római birodalom városainak gazdag előkelőit értette, s ezt az osztályt jelölte általában ebben a korban ez a kifejezés. Így tehát a *primates* megjelölés a római társadalomnak egy olyan osztályát jelenti, amelynek társadalmi helyzete vagyonán alapult.

A hunoknak azonban nem voltak városaik, s így gazdag városi előkelőik sem. Felmerül tehát a kérdés, hogy náluk mit jelenthetett a *primates* megjelölés, s milyen alapon történt e kifejezés alkalmazása rájuk. Nyilvánvaló, hogy a hun és a római *primates* között kellett lenni valamilyen közös vonásnak, ami ennek a római társadalmi megjelölésnek az alkalmazását a hunok egy rétegére lehetővé tette. Ez a közös vonás pedig valószínűleg az volt, hogy a hun *primates* vagyonuk és társadalmi helyzetük tekintetében ugyanúgy elkülönültek a többi hunok tömegétől, akár csak a római *primates urbium* az egyszerű *plebstől*. Természetesen Ammianus korában a rómaiaknak még aligha lehetett pontosabb fogalmuk a hunok vagyoni viszonyairól, de a vagyoni és társadalmi különbségek világosan tükröződtek ruházatukban és fegyverzetükben is. Hogy ez valóban így volt, azt bizonyítják a Volga- és a Dnyeper-vidéki gazdag hun temetkezések, amelyeknek leletanyaga: az arannyal és drágakövekkel díszített fegyverek, öltözet és lószerszám világosan mutatja, hogy a hun társadalomban már ebben a korban számolnunk kell egy feltűnően vagyonos réteggel.⁴⁶

A törzsfők

Ammianus leírása és a régészeti adatok tehát egyaránt amellet tanúskodnak, hogy a IV. század végén a hun társadalomban már kialakult egy vagyonos réteg. A vagyoni különbségek kialakulása azonban még nem bomlasztotta fel a hun nemzetségi társadalmat. Erről tanúskodik Ammianusnak az az adata, hogy a hunok a komolyabb ügyeket lovon ülve közösen tárgyalják meg (XXXI

⁴⁶ Ld. a volgavidéki és a dnyepervidéki hun sírok leletanyagának leírását, Т. Минаева: Погребения с сожжением близ гор. Покровска. Саратов 1927. 92 skk., 95 skk.

2, 7). Ebben nyilvánvalóan a nemzetségi vagy a törzsi tanács intézményét kell látnunk. Így ez a vagyonos réteg csak nemzetségi arisztokrácia lehetett, amelynek társadalmi helyzete azonban már nem csupán harci tetteitől, hanem vagyonától függött. A hun nemzetségi ill. törzsi szervezetre vonatkozó másik forrásunk, Olympiodoros hun követjárásának leírása igen szerencsésen egészíti ki ezt az eredményt. Olympiodoros ugyanis a hunoknál részben *ῥῆγες*-ről, részben pedig *πρωτος των ῥήγων*-ról beszél. Thompson szerint az első kifejezés alatt az egyes törzsek fejeit, az utóbbi alatt pedig az egész törzsszövetség vezetőjét kell értenünk, s az előbbi megfelelne Ammianus *primates*-einek és a Sozomenosnál szereplő hun *οικεῖτοι καὶ λοχαγοί*-nak, a második pedig a több forrásból ismert *φύλαρχος* megjelölésnek.⁴⁷ Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a *ῥῆγες* megjelölés alatt törzsfőket kell értenünk. A latin *rex* szónak »barbár törzsfő« értelemben való használata igen régi időre nyúlik vissza, s a császárkorban is végig nyomon követhető. Hogy a bizánci történetírók is ebben az értelemben használták, azt kétségtelenné teszi Prokopios egyik helye, ahol a herulok törzsfőjét *ῥῆξ*-nek nevezi,⁴⁸ továbbá más későbbi írók, mint pl. Theophanes szóhasználata. A *ῥῆξ* szónak ezt a használatát — bár mint láttuk, már a latinban is megtalálható — jelentékenyen befolyásolhatta az, hogy a népvándorlás korának germán népei törzsfőiket a keltáktól átvett és a latin *rex* szónak etimológiailag megfelelő *riks* szóval (ld. gót *reiks* 'ἔντιμος reich' és 'ἄρχων Oberster, Herrscher') jelölték. Így ezt a megjelölést találjuk meg annak a két gót törzsfőnek, *Hermanaricus*nak és *Athanaricus*nak a nevében, akiket a hunok először támadtak meg, de előfordul számos más germán törzsfő nevében is. Később, amikor egyes germán törzsek római területre telepednek be, teljesen egybeolvad a latin és a germán megjelölés, mivel a germán törzsfők, ill. most már uralkodók maguk is ezt a latin címet veszik fel. Igen világosan mutatja ezt a folyamatot Prokopiosnak egyik, Nagy Theodorikra vonatkozó megjegyzése: *ῥῆξ διεβιον καλούμενος (οὕτω γὰρ σφῶν τοὺς ἡγεμόνας καλεῖν οἱ βάρβαροι νενομίκασι)*.⁴⁹ Nagy Theodorik latin címe így pontosan megfelelt nevében viselt germán címének: *rex* **Piuda-reiks*.

Olympiodoros *ῥῆγες* kifejezése alatt tehát kétségtelenül hun törzsfőket kell értenünk. Lehet, hogy e megjelölésnek a hun törzsfőkre való alkalmazásában szerepet játszott a germán törzsfőkkel kapcsolatos használata, sőt arra is gondolhatunk, hogy a hunok átvették a germán *reiks* címet, s az ebben a korban már használatban volt náluk is. A germánokkal való keveredés ugyanis náluk igen korán megkezdődött. Jordanes szerint már Balamber germán feleséget vett magának (Get. 48). Később a hun-germán keveredés még erősebbé vált. Attila korában a hun uralkodóosztály már kétnyelvű volt, s a ráánkmaradt hun neveknek tekintélyes része germán eredetű. Ezeknek a germán nevet viselő hunoknak egy

⁴⁷ A history of Attila and the Huns. 58.

⁴⁸ VI 14, 38.

⁴⁹ V 1, 26.

része már Olympiodoros követjárása idején (412 körül) élhetett. Így kétségtelenül élnie kellett már Rugának, de lehet, hogy Attila kortársai közül is az idősebbeknek germán névadása ebbe a korba nyúlik vissza. Így igen érdekes megjegyeznünk, hogy Attilának egyik rokona, aki elesett a katalaunumi csatában, a *Laudaricus* = gót *lauda-reiks* nevet viselte.⁵⁰ A germán *reiks* cím tehát Olympiodoros követjárása idején már a hunoknál is használatban lehetett. Ha ez a feltevés helyes, akkor egy további következtetést vonhatunk le belőle. A gót *reiks* szónak már ebben a korban van »gazdag« jelentése is, s ez arra mutat, hogy a gót és nyilván a hun törzsfők társadalmi helyzetének nem csupán harci sikerük, hanem jelentős mértékben vagyoniuk és gazdagságuk lehetett az alapja. Így elfogadhatatlannak látszik Thompsonnak az a felfogása, hogy ezek a törzsfők csak háború idején lettek volna törzsfők, s hogy általában a törzsfői intézmény csak akkor vált volna állandóvá, amikor a háború lett a rendes állapot.⁵¹ Valószínűtlen ez már csak azért is, mert a fejlődés kezdeti fokán a nemzetségszű vagy törzsfő és a hadvezér nem feltétlenül ugyanaz a személy, később pedig a társadalmi szervezet és a katonai szervezet különül el bizonyos fokig egymástól. Olympiodoros mindenesetre szállásterületeiken kereste fel a hunokat békés állapotok közepette, az általa említett hun törzsfők tehát béke idején is változatlanul megtartották társadalmi helyzetüket.

Felmerülhet most az a kérdés, hogy milyen viszonyban állnak az Olympiodoros által említett *ὄγγες* Ammianus *primates*-eivel és a Sozomenosnál szereplő *οἰκεῖτοι καὶ λοχαγοί*-al. Thompson ugyanis — mint említettük — mind a három megjelölést azonos tartalmúnak tekinti. Ez a felfogás azonban aligha lehet helyes. Ammianus *primates* kifejezése valószínűleg a hun nemzetségi arisztokráciát jelöli, amelynek »rendszeretlen vezetésével« harcolnak a kis hun csapatok, azaz ez a kifejezés a hun társadalom egy egész rétegének a megnevezése, amellyel éppen szembe van állítva a »törzsfői fegyelem«. Ami viszont Sozomenos kifejezéseit illeti, azok közül az első a görögben katonai parancsnoki fokozatnak a megjelölése, a második pedig társadalmi viszonyt kifejező szó. A *λοχαγός* a görögben rendszerint 100 főből álló egységnek a parancsnokát jelöli s valószínű, hogy Sozomenos is ebben az értelemben használja. Ha ez valóban így van, akkor igen értékes adatot jelent a hun hadsereg szervezetére vonatkozólag. Közismert ugyanis, hogy a belsőázsiai nomád birodalmak hadereje a hiung-nuktól kezdve 10 000 főből álló egységekre tagozódott, amelyek viszont maguk kisebb 10, 100 és 1000 főből álló egységekből tevődtek össze.⁵² Amennyiben tehát a Sozomenos

⁵⁰ Chron. Min. I 663. Ld. M. Schönfeld: Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen. Heidelberg 1911. 277 sk. — Akik azt hiszik, hogy *Laudaricus* Attilának valamelyik germán felesége révén lehetett rokona, helytelenül értelmezik a rokonság fogalmát a hunokkal kapcsolatban.

⁵¹ A history of Attila and the Huns. 61.

⁵² Ld. pl. a hiung-nukra vonatkozólag J. J. M. De Groot: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. I. Berlin—Leipzig 1921. 55, a nyugati türkökre ld. J. Marquart: Ostasiatische Zeitschrift 8 (1920) 290 sk., a mongolokra vonatkozólag pedig v. ö. Risch: Johann de Plano Carpini. 136 sk., 160 sk.

által említett hun *λοχαγός*-ok is 100 főből álló egységeknek voltak a parancsnokai, akkor ez arra mutat, hogy a hunok haderejének szervezete is ugyanolyan volt, mint a belsőázsiai nomád birodalmaké. Míg a *λοχαγός* szó valószínűleg a hun katonai szervezetbe enged bepillantást, addig az *οἰκεῖοι* kifejezést legkézenfekvőbb »hozzátartozóknak, családtagoknak, rokonoknak« értelmezzük. Így ez a szó az előbbivel szemben egy Uldisszal személyi, valószínűleg vérségi kapcsolatban álló csoportot jelöl. A Sozomenos által a hunokkal kapcsolatban használt *οἰκεῖοι καὶ λοχαγοί* kifejezés tehát bizonyára Uldis »hozzátartozóit és tisztjeit« jelentheti, és semmi összefüggésben sincs a hun törzsfőkkel.

Törzsi szervezet

Ezek szerint a hunok Olympiodoros korában törzsi szervezetben éltek. A nemzetségeknek törzsekben való egyesülése a nemzetségi társadalomnak már kétségtelenül fejlettebb formáját jelenti, azonban maga a törzsi szervezet is igen különböző lehet. Van olyan törzsi szervezet, amelyben a törzsek úgyszólván teljesen függetlenül élnek egymás mellett, sőt még háború esetén sem fognak össze, hanem megtörténik, hogy egyik részük támogatja a többinek az ellenségét. Az egyes törzsek fejei nem függenek egymástól, csupán törzsük erejétől, gazdagságuktól és harci sikerüktől függő tekintélyük alapján alakul ki bizonyos rangsor közöttük. Ezzel szemben a törzsi szervezetnek fejlettebb fokát láthatjuk a törzsszövetségben, amelyben a törzseknek egymáshoz való viszonyát, a kölcsönös segítségnyújtást stb. bizonyos megegyezés szabályozza, s a legtekintélyesebb törzsfőt megválasztják az összes törzsek: a törzsszövetség fejének. Kérdés már most, hogy a hunoknál a törzsi szervezetnek melyik formáját találjuk. Ebben az összefüggésben figyelmet érdemel Ammianusnak az az adata, amely szerint (XXXI 3, 3) Vithimiris gót törzsfő a hunok elleni harcban meg tudta magának szerezni a hunok egy részének segítségét. Ez csak úgy képzelhető el, ha a hunok ekkor még a törzsi szervezetnek fejletlenebb fokán éltek, s törzseiket még nem kötötte szorosabb kapocs egymáshoz. Olympiodoros szintén a hunok törzsfőit említi, de szó van emellett nála »az első törzsfőről« is. A fentiek után világos, hogy a kifejezés értelmezésének nem kis fontossága van a hun társadalom fejlődésének megítélése szempontjából. Thompson a *πρῶτος τῶν ῥήγων* kifejezést »törzsszövetség katonai vezetőjének« értelmezi, s tartalmi szempontból azonosnak tartja a *φύλαρχος* megjelöléssel. Szemmelláthatólag úgy gondolja tehát, hogy Olympiodoros követjárása idején a hunok már a törzsi szervezetnek fejlettebb formájában: törzsszövetségben éltek. Mivel azonban ennél a felfogásnak az alapja a *πρῶτος τῶν ῥήγων* és a *φύλαρχος* kifejezések tartalmi azonosítása, e két megjelölés jelentését alaposabban meg kell vizsgálnunk.

Ha megvizsgáljuk a *φύλαρχος* szónak az előfordulásait Olympiodorosnál és a későbbi bizánci irodalomban, akkor azt találjuk, hogy jelentése valóban a. m. »barbár nép (törzsszövetség) vezetője«. Úgy látszik azonban, hogy e szónok ilyen jelentésben való használata nem véletlen, hanem a korabeli hivatalos nemzetközi jogi terminológiából származik. A források ugyanis nem minden barbár nép vagy törzsszövetség vezérét nevezik *φύλαρχος*-nak, hanem csak azokat, akiknek ezt a méltóságát a rómaiak hivatalosan elismerték. Így ez a megjelölés rendszerint csak szövetséges népekkel vagy törzsszövetségekkel kapcsolatban fordul elő. Világosan mutatják ezt mindenek előtt magának Olympiodorosnak az adatai. Nála a következő phylarchosokat találjuk: *Αλάριχος ὁ τῶν Γότθων φύλαρχος* (HGM I 451₁₇), *Γοντιάριος φύλαρχος τῶν Βουργοντιόνων* (HGM I 456₂₂₋₂₃), *Οὐαλάς, ὁς τῶν Γότθων ... φύλαρχος* (HGM I 463₂, 465₂₀), *φύλαρχοι ... τῶν κατὰ τὴν Τάλμιν βαρβάρων, ἦτοι τῶν Βλεμμύων* (HGM I 466₁₋₂). Mindezek a népek, amelyeknek phylarchosait Olympiodoros említi, a rómaiakkal szövetségesi viszonyban állottak. Hasonló képet nyújtanak Prokopios adatai is. Nála az egyik helyen világos utalást is találunk a phylarchossal rendelkező népek ill. törzsek szövetséges voltára vonatkozólag: *Σαρακηνῶν τῶν Ῥωμαίους ἐνσπόνδων ἠγοούμενος, οἱ φύλαρχοι ἐπικαλοῦνται* (I 17,46). Prokopios megfogalmazásából itt arra is lehet következtetni, hogy a *φύλαρχος* megjelölés hivatalos cím volt. Még fontosabb Prokopiosnak egy másik helye: *Ἀβοχάραβος ... ὁ τῶν ἐκεῖνη Σαρακηνῶν ἄρχων, καὶ αὐτὸν βασιλεὺς φύλαρχον τῶν ἐν Παλαιστίνῃ Σαρακηνῶν κατεστήσατο* (I 19,10). Ebből kiderül, hogy a phylarchost egyenesen a bizánci császár nevezte ki, ill. mivel Abocharabos már a hatalom tényleges birtokosa, *ἄρχων* volt, tulajdonképpen csak a hivatalos címet adta neki. Prokopios harmadik helyén is arról van szó, hogy a rómaiak valakit phylarchosnak akarnak megtéetni egy nép felett (I 20,9). Mindezek az adatok a mellett szólnak, hogy a *φύλαρχος* szó hivatalos cím, amelyet a keletrómai ill. bizánci császárok adtak a szövetséges barbár népek vezetőinek legalább is a IV. század végétől kezdve.⁵³ Azt is érdemes megfigyelnünk, hogy ez a cím nem akármilyen törzsfőnek, hanem csak egy-egy nép vagy törzsszövetség élén álló vezetőnek jár ki. Ez a helyzet mind a nyugati gótokkal és a burgundokkal, mind pedig az említett palesztinai és afrikai népekkel kapcsolatban.

A phylarchos cím adományozásában a barbár népek társadalmi fejlődésének és a bizánci külpolitikának sajátos összetalálkozásáról van szó. A nyugati gótok, burgundok és az említett többi népek társadalmában ebben a korban már megindult az osztályok kialakulásának folyamata, megnövekedtek a vagyoni és társadalmi különbségek, és kialakult egy erős nemzeti arisztokrácia, amely helyzetének biztosítása céljából mindinkább összefogásra törekedett.⁵⁴ Ennek

⁵³ A phylarchos cím használatát ugyanis megtaláljuk már Ammianusnál (XXIV 2,4).

⁵⁴ Ld. erre vonatkozólag З. В. Удальцова: Прокопий кесарийский и его „История войны с готами“. (Bevezető tanulmány Прокопий из Кесарии: Война с готами с. munkájához.) Moskva 1950. 45 sk.

az eredményeképpen az egymástól függetlenül együttélő törzsekből törzsszövetségek alakulnak, amelyeknek élére rendszerint a legtekintélyesebb törzsfőt választják meg vezetőnek. A barbár nemzeti társadalomnak ez a felbomlási folyamata nem került el a keletrómai birodalom vezetőinek figyelmét. A rómaiak már korábban is igyekeztek a limes közelében lakó barbár törzseknél megszilárdítani a törzsfők hatalmát abból a célból, hogy ezeket azután maguknak megnyerjék, és segítségükkel biztosítsák határaikat a korábban törzsfői hatalmat nem ismerő nemzeti szervezetben élő barbárok rabló betörései ellen. Ezeknek a barbár törzsfőknek római segédcapatokat, pénzt, élelmet, római tanácsadókat, római méltóságokat adtak, egyszóval mindent megtettek, hogy tekintélyüket és hatalmukat törzsük többi tagjával szemben megszilárdítsák. A barbárok fejlődése egyébként is a nemzeti társadalom felbomlása felé haladt, s kialakuló vagyonos rétegük összefogása lassanként törzsszövetségeket hozott létre. Amennyire veszélyes volt a római birodalom számára a barbárok ilyen módon megnövekedett ereje, annyira előnyös volt szempontjukból egy olyan barbár uralkodóosztálynak a kifejlődése, amely társadalmi helyzete következtében mindig könnyebben volt kész megegyezni a rómaiakkal, mint a barbár szabad szegények tömege. Igen világosan megmutatkozott ez a keleti gótok ellen Itália visszafoglalásáért vívott háborúban.⁵⁵ Másrészt a barbár törzsszövetségek vezetőinek is fontos volt a rómaiak elismerése és támogatása társadalmi helyzetük megszilárdításában. Jellemző példa erre a két keleti gót Theoderichos esete, akik a *magister militum praesentalis* rangjáért és az ezzel járó anyagi szolgáltatásokért készek voltak hadseregeiket egymásnak vezetni. Természetesen a rómaiak hivatalos elismerése korántsem járt mindig együtt valamilyen magas római tisztség megadásával. Erre csak egészen kivételes esetben került sor, ha a birodalom kényszerhelyzetben volt. A leggyakoribb eset az volt, hogy a barbár törzsszövetség élén álló főnököt hivatalosan elismerték. Annak helyzetét a rómaiak hivatalos elismerése már önmagában véve is jelentékenyen megerősítette.

A barbár törzsszövetségek élén álló főnökök elismerésére a rómaiaknál valamilyen hivatalos címnek kellett kialakulnia. A *rex* szó használati körénél fogva erre kevésbé volt alkalmas, s természetesen nem kerülhetett ki ez a cím a római méltóságnevek közül sem. Így végül is — mint láttuk — a *φύλαρχος* lett a barbár törzsszövetségek főnökeinek hivatalos címe a keletrómai és a bizánci politika gyakorlatában. Ezt a címet ismerjük már az ógörög társadalom történetéből. Athénben az egyes phylék fejeit, majd később az egyes phylékből választott lovasparancsnokokat nevezték phylarchosoknak. Később a hellenisztikus korban is megtaláljuk ezt az intézményt. A Ptolemaiosok Egyiptomában a phylarchosok a phylék politikai és kultikus, valamint katonai vezetői voltak. De van néhány adatunk arra vonatkozólag is, hogy

⁵⁵ Ld. Удальцова : id. m. 25 sk.

a phylarchosok intézménye a városokban megváltozott formában a római, sőt a bizánci kori Egyiptomban is fennállott (Ld. RE XXXIX. Hbd. 990). E mellett a *φύλαρχος* szót használták már a hellenisztikus korban a Seleukidák birodalmában az arab nabataiosok törzsfőinek a megjelölésére.^{55a} Ebben az esetben szintén a Seleukida uralkodók által elismert barbár törzsfőkről van szó, csak az kérdéses, hogy a *φύλαρχος* szó már ekkor hivatalosan adományozott cím vagy pedig csupán a barbár törzsfők görög megjelölése volt-e. Mindenesetre a *φύλαρχος* szót a későhellenisztikus korban a rómaiak is átvették, s mint Cicero egyik helyéből (ad fam. 15,1) kiderül, az arab törzsfőket ők is *phylarchus*oknak nevezték. Nagyon valószínű, hogy a nomád arab törzsfők hellenisztikus, római és bizánci kori *φύλαρχος* megjelölése vagy címe között közvetlen összefüggés áll fenn. A kérdés már most az, hogyan került sor e címnek a germán törzsszövetségek vezetőinek való adományozására. Ebben az összefüggésben fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy e cím használatában nem játszott-e bizonyos mértékben szerepet a germán törzsszövetségek vezetőinek barbár címe. Feltűnő ugyanis, hogy a különböző germán törzseknél éppen a törzsszövetségek kialakulásával egyidőben igen gyakran találjuk az Alarichos és a Theuderichos törzsfőneveket. Mindkét név tartalmazza a germán törzsfők szokásos *reiks* címét, ami az egyes törzsek fejének jár ki, a nevek másik eleme azonban szélesebb hatalmi körre utal. Az Alarichos név mögött egy gót *ala-reiks* alak rejtőzik, amelynek jelentése »Führer aller (Stämme)«, a Theuderichos név pedig egy gót *Diuda-reiks* alakot ad vissza, amely annyit jelent, hogy »Führer des Volksstammes«. E nevek gyakoriságának valószínű magyarázata az, hogy a germán törzsszövetségek vezetőinek a címei voltak, s méltóságnévből váltak személynevekké, bár az sem lehetetlen, hogy az esetek egy részében tulajdonképpen címmel van dolgunk. Az érdekes már most az, hogy ezeknek a neveknek vagy címeknek a jelentése pontosan megegyezik a görög *φύλαρχος* cím jelentésével, úgyannyira, hogyha utóbbit nem ismernénk a görögből, akkor nyugodtan a germán címek tükörszavának tarthatnánk. Így is valószínű azonban, hogy a germán címek jelentése befolyásolhatta a görög hivatalos megjelölés megválasztását. A germán *ala-reiks*, *Diuda-reiks* címeket görögre *φύλαρχος*-szal lehetett lefordítani, s mivel ez a szó a görögben mint a keleti nomád törzsek egy intézményének az elnevezése ismeretes volt, ez vált általánosságban a barbár törzsszövetségek vezetőinek hivatalos címévé a bizánci külpolitika gyakorlatában.

Hogy ezeknek a hivatalos elismeréseknek és címadományozásoknak milyen jelentősége volt külpolitikai szempontból, világosan mutatja Prokopiosnak egyik elbeszélése. A perzsa uralom alatt élő összes araboknak a főnöke Alamundaros volt, aki királyi méltóságot (*βασιλέως ἀξίωμα*) viselt. Mivel ez a perzsa

^{55a} Ld. A. B. Ранович: Эллицизм и его историческая роль. Moszkva—Leningrád 1950: 139.

uralom alatti összes arabok erejét egyesítette, olyan haderővel rendelkezett, hogy sem az egyes római duxok, sem a rómaiakkal szövetséges arab törzsszövetségek phylarchosai nem tudtak vele szemben eredményesen fellépni. Úgy látszik, hogy ebben nem kis szerepet játszott az a körülmény, hogy Alamundaros királyi címmel s ennek megfelelően sokkal nagyobb tekintéllyel rendelkezett az arabok között, mint a rómaiakkal szövetséges arabok phylarchosai. Ezt a szaszanida birodalom szervezete tette lehetővé, amelyben a határtartományok kormányzói és a perzsa uralkodó felsőbbségét elismerő fejedelmek a *šahrdārān* elnevezésű legfelső uralkodó osztályt alkották, és a *šāh* »király« címét viselték. Ezek közé tartozott a perzsa uralom alatt álló arabok törzsfője is, aki a »Hira királya« címét viselte.⁵⁶ Prokopios előadása tehát kétségtelenül igen jó tájékozottságról tesz tanúbizonyságot. Alamundarost egyébként ismerik az arab források is (= *Mundir*).⁵⁷ Bizánc ezzel szemben királyi címet a barbár fejedelmeknek nem adhatott, mert ezt maga a bizánci uralkodó viselte. Hogy Alamundarost ellensúlyozni tudja, Iustinianos mégis erre a rendkívüli lépésre szánta el magát. Az arab törzsek legnagyobb részének élére Arethast, az arabiai arabok törzsfőjét állította, és megadta neki a királyi címet (*ἀξιωμα βασιλέως*), ami Prokopios állítása szerint azelőtt sohasem történt meg a rómaiaknál.⁵⁸

A fentiekből világos, hogy a barbár törzsek, törzsszövetségek vezetőinek címei nem a véletlentől függttek, hanem részben e népek saját társadalmi fejlődésében, részben pedig a bizánci politikának ezt nagyon is figyelembevevő gyakorlatában gyökereztek. Ha ezt szem előtt tartjuk, akkor nehezen gondolhatunk arra, hogy Olympiodorosnak a hunokra vonatkozó *πρῶτος τῶν ῥήγων* kifejezése tartalmi szempontból azonos a *φύλαρχος* címmel. Ez már csak azért is valószínűtlen, mivel Olympiodoros használja mind a két megjelölést, s nyilvánvalóan a hunokkal kapcsolatban is a *φύλαρχος* címet használta volna, ha ez megfelel a valóságnak. A hunok azonban nem állottak a rómaiakkal szövetségi viszonyban, s így nem is kerülhetett sor arra, hogy valamelyik törzsfőjük a hivatalos római elismerést jelentő *φύλαρχος* címet megkaphassa. De kérdéses ezenkívül az is, hogy volt-e a hunoknak egyáltalán olyan törzsfőjük, aki az egész törzsszövetség élén állott volna. A *πρῶτος τῶν ῥήγων* kifejezésből erre nem lehet következtetni, mert ez csak azt jelenti, hogy a hun *ῥήγες* (törzsfők) között bizonyos rangsor alakult ki, s a legtekintélyesebb törzsfő volt a rangsorban az első. Ilyen vagyonon, hatalmon, tekintélyen alapuló rangsorrend a törzsfők között akkor is kialakulhat, ha a törzsek csaknem függetlenül élnek egymás mellett. Így tehát az »első törzsfő« még messze áll attól, hogy az összes törzsek

⁵⁶ Ld. A. Christensen: L'Iran sous les Sassanides.³ Copenhague 1944. 101.

⁵⁷ Ld. Th. Nöldeke: Geschichte der Perser und Araber. Leyden 1879. 169 sk.

⁵⁸ I 17, 45—48. Ebben Prokopios lehet, hogy téved, mert — ha Malchosnak hihetünk — az *αὐτοκράτωρ Γούων* címet már Theuderichos kieroszakolta Leon császártól (HGM I 387₂₀). Mivel Malchos a phylarchos címet is ismeri és használja (HGM I 385₂₁), valószínű, hogy az *αὐτοκράτωρ Γούων* címet tudatosan és helyesen alkalmazza ebben az esetben. Kétségtelen azonban, hogy Bizánc ténylegesen sohasem ismerte el Theuderichosnak ezt a címét.

szövetségének vezetője legyen. Éppen ezért valószínűtlen az a felfogás, amely e kifejezésből arra következtet, hogy a hunoknál valami öröklődő *πρῶτος τῶν ῥήγων* intézmény volt, s ezt először Donatos, annak meggyilkolása után pedig Charaton töltötte be. Ezzel szemben rá kell mutatnunk arra a tényre, hogy Olympiodoros csupán Charatont nevezi »első törzsfő«-nek. Charaton tehát nem utódja volt Donatosnak, hanem mint a legtekintélyesebb hun törzsfő kérte számon a bizánciaktól Donatos meggyilkolását.

Mindebből arra kell következtetnünk, hogy a hun törzsi szervezet ebben az időpontban még hasonló lehetett ahhoz, amelyet Attila uralkodása alatt néhány évtizeddel később az akatziroknál még mindig megfigyelhetünk. Priskos elbeszélése szerint (Exc. de leg. 130₈₋₂₇) az akatziroknak sok törzsfője és nemzetségfője volt (*πολλῶν κατὰ φύλα καὶ γένη ἀρχόντων*), de ezek között bizonyos rangsorrend alakult ki. A bizánciak, akik meg akarták az akatzirokat maguknak nyerni a hunok ellen, eltévésztették ezt a sorrendet, és a második törzsfőnek adták azt az ajándékot, amit az elsőnek kellett volna. Utóbbi erre haragjában beárulta a többi törzsfőt Attilának, aki aztán büntetőhadjáratot indított ellenük. Ebből kiderül, hogy az akatzirok első törzsfője nem rendelkezett semmi hatalommal a többi fölött, hanem hogy a rajta esett sérelmet megbosszulhassa, kénytelen volt Attilához fordulni, akinek a hatalma alatt valamennyien állottak. Még találóbb párhuzamot nyújtanak Olympiodorosnak a hun törzsfőkre és az első törzsfőre vonatkozó tudósításához Konstantinos Porphyrogenetosnak a magyar törzsfőkről közölt adatai. A magyaroknak hét törzsük volt, de nem volt fejedelmük, hanem az egyes törzsek élén törzsfők (*βοέβοδοι*) állottak. Ezek között a legtekintélyesebb Levedias volt, akit Konstantinos ennek megfelelően »magyarok első törzsfőjének« (*πρῶτος βοέβοδος τῶν Τούρκων*) nevez. Amikor azonban létrejön a magyar törzsek szövetsége Etelközben, fejedelemmé nem Levediaszt, az »első törzsfőt« választják meg, hanem egy másik törzsfőt.⁵⁹ Ez a tudósítás azért rendkívül értékes, mert világosan megmutatja, hogy az »első törzsfő« nem azonos a törzsszövetség vezetőjével (*ἄρχων τοῦ ἔθνους*), tehát ez a kifejezés nem állandó társadalmi intézményt jelöl, hanem csupán az egymástól még csaknem függetlenül élő törzsek fejének magától kialakuló és változékony rangsorrendjén alapszik.

Kétségtelennek tarthatjuk tehát, hogy a hunok Olympiodoros követjárása idején még csak laza törzsi szervezetben éltek. Természetesen megtörténhetett, hogy törzseik egy része szükség esetén összefogott, azonban állandó jellegű törzsszövetséget még nem hoztak létre. Így törzsfőik között még csak a pillanatnyi erőviszonyok alapján alakult ki bizonyos rangsorrend. Ezzel szemben viszont a törzsfői hatalom már jelentős mértékben a vagyoni helyzeten alapult, és bizonyára a vagyonnal együtt öröklődött is. Ebben az összefüggésben igen sokatmondó Priskosnak az az adata, amely szerint a bizánci

⁵⁹ *Constantinus Porphyrogenitus* : De administrando imperio. Ed. Gy. Moravcsik. Magyar-Görög Tanulmányok 29. Budapest 1949. 38₃₋₅₅ (170 skk.).

követeknek azzal kellett elutasítaniok Attilának magasabb rangú követek küldésére vonatkozó követelését, hogy sem a saját elődeinek, sem másoknak az uralma alatt nem küldtek a hunokhoz Bizáncból ilyen előkelő követeket.⁶⁰ Ebből ugyanis részben az derül ki, hogy Attilának az ősei is törzsfői hatalmat gyakoroltak, részben pedig az, hogy rajtuk kívül más hun törzsfők is voltak. Mivel a görög *πρόγονοι* kifejezés legalább is három-négy nemzedékre utal vissza, nagyon valószínűnek látszik, hogy Attila ősei már a IV. század végén megszerezték a törzsfői hatalmat, de természetesen egyáltalán nem biztos, hogy már ekkor kiemelkedtek a többi hun törzsfő közül. A döntő fordulat Ruga alatt következhetett be, aki testvérével együtt már a hun törzsek legnagyobb része fölött uralkodott.

A törzsszövetség

A régi hun nemzeti szervezete tehát főbb vonásaiban még e szegényes forrásadatokból is aránylag világosan bontakozik ki előttünk. Kétségtelennek tarthatjuk, hogy a IV. század végén a hunoknál már igen előrehaladott fokot ért el a vagyoni és társadalmi különbségek kifejlődése, s ennek megfelelően megindult az osztályok kialakulásának folyamata. Kialakult egy vagyonos nemzeti arisztokrácia, amely összefogásra törekedett, hogy társadalmi helyzetét megvédje és megerősítse. Így indult meg a törzsi szervezet kialakulása. Az V. század elején a hun törzsek még csak laza kötelékben éltek egymás mellett. Élükön törzsfők állottak, akik között vagyonuk, hatalmuk, tekintélyük alapján bizonyos rangsor alakult ki. A törzsfői méltóság öröklődő volt. Az egyik ilyen hun törzsfőnek a leszármazottja volt később Attila. A hun törzsek laza együttélését hamarosan állandóbb jellegű szervezetre: törzsszövetségre váltotta fel. Ennek az eseménynek az előestéjére esik Olympiodorosnak a követjárása a hunoknál. A hun törzsszövetség megalakulása egyik leghomályosabb pontja a hunok történetének. Azt ugyan kétségtelennek tarthatjuk, hogy a hun arisztokrácia hozta létre, s az is valószínű, hogy kialakításában több különböző tényező működött közre. Szerepet játszhattak benne mindenekelőtt a vagyonos arisztokrácia és a nemzetségek szegény tagjai között kialakuló osztályellentétek. A hun arisztokrácia igyekezett biztosítani kivételes vagyoni helyzetét, azonban a nemzeti kötelek felszámolására még gyenge volt. Így a nemzeti társadalom keretén belül a törzsszövetség létrehozásával igyekezett erejét összefogni. Ugyanakkor a törzsszövetség megnövekedett katonai ereje nagyobbarányú rablóhadjáratok szervezését tette lehetővé. A rablóhadjáratokkal a hun arisztokrácia részben valószínűleg a kifejlődő osztályellentéteket igyekezett letompítani, amennyiben a háborúk a szegényeknek is lehetőséget nyújtottak a vagyonszerzésre. Másrészt viszont azt a célt is szolgálhatták, hogy az

⁶⁰ Exc. de leg. 123₉₋₁₂.

arisztokráciának a vagyonát még jobban megnöveljék, s társadalmi helyzetét ezáltal még inkább megerősítsék.

A hun törzsszövetség vezetését Attila elődei szerezték meg maguknak. Két nagybátyját, Rugát és Uptart mindenesetre már ebben a méltóságban találjuk.⁶¹ Ők voltak azok, akik a hun törzsek jelentékeny részét egyesítették, s ennek a törzsszövetségnek a megnövekedett erejével egész sor újabb népet hajtottak hun uralom alá. Ezek a nagyarányú rablóhadjáratok és hódítások azonban nem oldották meg a hun társadalom belső ellentmondásait. A hadjáratokon szerzett zsákmány nagy része a hun arisztokráciának a gazdagságát növelte, s így a vagyoni és a társadalmi különbségek csak még nagyobbak lettek. Ennek természetesen maga után kellett vonnia a hun arisztokrácia és a szegény hunok tömegei közötti ellentétek megnövekedését. Ugyanakkor rendkívül megnőtt azoknak a leigázott népeknek a száma, amelyeket a hunoknak állandóan féken kellett tartaniok. Ehhez járult még az, hogy valószínűleg magában a hun arisztokráciában is bizonyos rétegződés volt kialakulóban. A törzsfői méltóság már régebben öröklődővé vált a törzsfő nemzetségében.⁶² Ezáltal a törzsfő nemzetsége lassanként a többi nemzetségek arisztokráciája fölé emelkedett. Ez a rétegződési folyamat még tovább haladt a törzsszövetség megalakulásával, amikor a törzsszövetség élén álló törzsfőnek a nemzetsége föléje emelkedett a többi törzsfők nemzetségeinek is.

Az állam kialakulása

A hun társadalmon belül kialakuló osztályellentétek növekedésével és a leigázott népek fékentartásával a nemzetségi társadalom legfejlettebb szervezeti formája: a törzsszövetség sem tudott sokáig megbírkózni. A hun törzsi és nemzetségi arisztokráciának erősebb hatalmi szervezetet kellett létrehozni, ha a hun társadalomban kivételes vagyoni és társadalmi helyzetét, a leigázott népek fölött pedig uralmát fenn akarta tartani. Így jön létre a hun állam az V. század második negyedében.

Ennek a folyamatnak a részleteit ma még nem tudjuk nyomon követni, mivel forrásaink éppen az V. század huszas és harmincas éveire vonatkozólag csaknem teljesen cserbenhagynak. Mire a negyvenes években Priskos tudósításai bepillantást engednek az Attila alatti hun társadalom szervezetébe, már egy kezdetleges osztályállam áll előttünk. Ennek Priskos tudósításaiból kibontakozó legszembeűnőbb jellegzetességét kétségtelenül a *λογάδες* vagy *ἐπιτήδαιοι* név alatt szereplő rétegre felépülő államszervezet jelenti. Az oka ennek részben

⁶¹ Itt nem térünk ki az ú. n. »hun kettőskirályság« kérdésre, csak megjegyezzük, hogy a probléma teljesen új feldolgozást igényel.

⁶² Ld. Harmatta: Acta Arch. Hung. 1 (1951) 140 sk.

Priskos előadása, amely elsősorban a *λογάς*-okat mutatja be előttünk. Ez végeredményben érthető, mert a bizánci követség csaknem kizárólag ezekkel érintkezett, s közelebről csak ezeket volt módjában megismernie. Így legfeljebb egy-egy véletlen megfigyelésből vagy elejtett megjegyzésből tudunk következtetni a hun társadalom többi osztályaira. De még ezeknek az apró részletadatoknak az összeillesztése is rendkívül tanulságos, különösen ha a belőlük kibontakozó képet a századeleji hun társadalomra vonatkozó adatokkal összevetjük.

Az uralkodó

Priskos követjárásai idején a hun állam élén Attila áll korlátlan hatalommal rendelkező uralkodóként. Helyzete gyökeresen különbözik a régi hun törzsfőkéttől. Nem áll mellette semmiféle tanács, amely intézkedéseit korlátozná. Az egyetlen esetben, amikor Priskos a *λογάς*-ok tanácskozását említi, csak arról van szó, hogy ezek maguk között Onegesiosszal az élükön megbeszélik Attila döntését (*περι τῶν Ἀττίλα δεδογμένων*) és ennek értelmében megfogalmazzák a választ a bizánci császárnak.⁶³ Attila tehát magasan a régi törzsi arisztokrácia fölé emelkedett, sőt lerázta magáról azokat a korlátokat is, amelyeket saját nemzetségük állított a régi törzsfők elé. Saját maga testvérével együtt még a régi nemzetségi hagyománynak megfelelően került hatalomra nagybátyjai után. A törzsfők nemzetségében még meglévő régi egyenlőségi elv alapján ugyanis nem a közvetlen leszármazott, hanem mindig valamelyik oldalági fiúutód örökölte a méltóságot. Ez arra mutat, hogy Attila hatalomba lépésének az idején a hun nemzetségi szervezet még eleven hatóerő volt. Attila azonban szakított ezekkel a nemzetségi hagyományokkal, és saját nemzettségével is szembe fordult. Törekvése nyilvánvalóan az volt, hogy az uralmat saját családjá számára biztosítsa, s ezért nemzetségének többi ágait ártalmatlanná tette vagy kiirtotta.

Az a hatalmas változás, amely Attilával a hun uralkodó helyzetében bekövetkezett, aligha kerülhette el a bizánciak figyelmét. Úgy látszik, mintha Priskos szóhasználatában tükröződnék is az a benyomás, hogy a hun uralkodó nem egyszerű törzsfő többé, hanem a bizánci császárhoz hasonló abszolút uralkodó. Fentebb rámutattunk arra, hogy a bizánci külpolitika milyen különös gonddal válogatta meg a különböző barbár törzsfőknek adott címeket. Prokopios azelőtt soha meg nem történt esetnek minősíti, hogy Iustinianos királyi méltóságot adott egy arab törzsfőnek. Ez a hivatalos irányzat természetesen híven tükröződik a történetírók szóhasználatában is. Ennek megfelelően a *βασιλεύς* szót csak a bizánci császárral kapcsolatban használják. Ezt figyelhetjük meg Priskosnál is: a keletrómai és nyugatrómai császár címe nála is állandóan

⁶³ Exc. de leg. 145.

βασιλεύς. Ugyanakkor gondosan kerüli, hogy a római császárhoz hasonló társadalmi helyzetű és hatalmú szaszanida uralkodót βασιλεύς-nak nevezze.⁶⁴ Ugyanígy elkerüli általában a βασιλεύς cím használatát más barbár királyokkal, pl. a kidarita hunok uralkodójával kapcsolatban is.⁶⁵ Kétségtelenül megfigyelhető tehát Priskosnál is az a törekvés, hogy a βασιλεύς címet a bizánci hivatalos álláspontnak megfelelően használja. Néhány esetben azonban mégis eltér ettől az elvtől. Így a bizánci külpolitika gyakorlatától eltérően Attilát βασιλεύς-nak nevezi (Ἀττίλας ὁ τῶν Οὐννων βασιλεύς). Ez aligha lehet véletlen. Nem tudjuk ugyan, hogy a bizánci udvar milyen címet használt Attilával kapcsolatban a neki címzett hivatalos iratokban, de nagyon valószínű, hogy ez a cím nem a βασιλεύς volt. A nyugatrómai udvarnál Attila hivatalos címe és méltósága *magister militum* volt, azonban maguk a nyugatrómai vezető körök is érezték, hogy ez a cím nem felel meg a hun uralkodó hatalmának. Jellemző módon jut ez kifejezésre Priskosnál Constantiolusnak, a nyugatrómai követnek a külpolitikai fejtegetéseiben. Constantiolus félt Attila hatalmának további növekedésétől, nehogy barátból zsarnok legyen, s azt a nézetét fejtette ki, hogy Attila a perzsák leigázása után vissza fogja utasítani a *magister militum* címet és méltóságot, s arra fogja kényszeríteni őket, hogy βασιλεύς-nak (= *imperator*) szólítsák.⁶⁶ Priskosnak ez az elbeszélése világosan mutatja, hogy a rómaiak Attila társadalmi helyzetét, hatalmát és korlátlan uralmát a római császárokéhoz érezték hasonlónak. Valószínűleg ez a benyomás lehetett az oka annak, hogy Priskos Attilával kapcsolatban a βασιλεύς címet használta.⁶⁷ Így ez a szóhasználat híven tükrözi vissza Attila valóságos helyzetét a hun társadalomban.

Az uralkodó osztály

A hun társadalom szerkezetében Attila után közvetlenül családtagjai következnek. Ez világosan látható abból, hogy a rangsor szerinti ültetésnél Attila mellett egy alkalommal legidősebb fia, egy másik esetben pedig nagybátyja foglal helyet, megelőzve még a legtekintélyesebb *λογάς*-t, Onegesiost is.⁶⁸ Igen fontos Priskosnak az az adata, hogy Attila legidősebb fiát megtette az

⁶⁴ Ld. Exc. de leg. 152_{13,18}, 153_{24,27,31}, 154_{6,11}, 586₂₀, 587₆.

⁶⁵ Exc. de leg. 154_{6,16,25}.

⁶⁶ Exc. de leg. 142.

⁶⁷ Természetesen ha a βασιλεύς címet egyszer elkezdtek Attilával, azaz egy barbár uralkodóval kapcsolatban is használni, lassanként elmosódott a szóhasználatban korábban megfigyelhető éles különbségtevés a bizánci uralkodó és a barbár királyok között. Valószínűleg ez az oka annak, hogy Priskos egy alkalommal a frankok királyát, egyszer pedig az akatzirok törzsfőit is βασιλεύς-nak nevezi (Exc. de leg. 130, 582).

⁶⁸ Exc. de leg. 143₂₈₋₉, 146₁₇₋₈.

akatzirok és a pontuszvidéki Skythiát lakó többi népek királyának.⁶⁹ A pontuszvidéki Skythia (ἡ πρὸς τῷ Πόντῳ Σκυθική) fogalma Priskosnál magában foglalja legalább is Kelet-Európa déli részét, azaz területi kiterjedésben körülbelül Attila birodalmának fele lehetett. Attila tehát birodalmának keleti felét bízta rá legidősebb fiára, s ez a tette két szempontból is sokat mond számunkra. Először is világosan megmutatja, hogy Attila hatalmát nem nemzetsége valamelyik oldalágára, hanem saját fiára akarta hagyni. Másrészt azt is megállapíthatjuk belőle, hogy Attila fia is magasan a régi törzsfők fölé emelkedett a hun társadalomban. Helyzete hasonló lehetett Bilgä qayan fiáéhoz, aki a *türgis* nép qayanja volt apja uralkodása alatt.⁷⁰

Attila és családja után a *λογάδες* emelkednek ki világosan mint uralkodó osztály a többi hunok közül Priskos tudósításaiban. Thompson, aki először mutatott rá a *λογάδες* jelentőségére, ezt a kifejezést azonos értékűnek tarja a szintén Priskos által említett *ἐπιτήδαιοι*-al, és úgy gondolja, hogy a Sozomenos által említett hun *οἰκεῖοι καὶ λοχαγοί*-nak felelnek meg.⁷¹ Ebből az következnék, hogy Priskos számára ennek a hun uralkodó osztálynak a legjellemzőbb vonása Attilától való személyes függése volt. Ha ugyanis Priskos *ἐπιτήδαιοι* kifejezése tartalmilag azonos a *λογάδες*-szel, akkor e két kifejezést nyilvánvalóan (Attila) »kiválasztottjainak és híveinek« kell értelmeznünk. Thompsonnak a felfogását általában elfogadták,⁷² alaposabban megvizsgálva azonban a kérdést, mégis más eredményre jutunk. Rá kell mutatnunk elsősorban arra, hogy Attila *λογάς*-ainak vagy *ἐπιτήδειος*-ainak Uldis *οἰκεῖος*-aival és *λοχαγός*-aival való azonosítása teljesen valószínűtlen. Ebben a kérdésben Thompson önmagával is ellentmondásba keveredik. Egyrészt ugyanis Uldis *οἰκεῖος*-ait és *λοχαγός*-ait azonosnak tartja Ammianus *primates*-eivel, másrészt Attila *λογάς*-aival, ugyanakkor azonban úgy gondolja, hogy az Attila korabeli hun társadalomban nincs többé hely Ammianus *primates*-ei számára.⁷³ De ezenkívül fentebb láttuk, hogy Sozomenos *οἰκεῖοι καὶ λοχαγοί* kifejezését a legvalószínűbben (Uldis) »hozzátartozóinak és tisztjeinek« kell értelmeznünk, s így nem azonosíthatók a Priskos által említett *λογάς*-okkal. Ha már most a *λογάς* és az *ἐπιτήδειος* szó előfordulásait megvizsgáljuk Priskosnál, kiderül, hogy ez a két kifejezés sem azonosítható egymással. Az *ἐπιτήδειος* szót Priskos minden esetben személyi viszony megjelölésére használja »barát, bizalmas, híve valakinek« értelemben, függetlenül attól, hogy a szóbanforgó személynek mi a társadalmi helyzete. Így persze nem csak a hunokra alkalmazza ezt a kifejezést, hanem a bizánciakra is. Maximinos éppúgy »barátja, bizalmasa« Theodosiosnak (Exc. de leg. 123₅), akár-

⁶⁹ Exc. de leg. 130₂₅, 139₂₃₋₂₄.

⁷⁰ Kül tegin-felirat 53 = 13, ld. С. Е. Малов: Памятники древнетюркской письменности. Moszkva—Leningrád 1951. 33, 43.

⁷¹ A history of Attila and the Huns. 164.

⁷² Elfogadta pl. *Altheim*: Attila und die Hunnen. 104 skk., s csatlakoztam hozzá jómagam is: Acta Arch. Hung. 1 (1951) 138 skk.

⁷³ Ld. A history of Attila and the Huns. 58, 163.

csak Edekon Attilának (580₁₅). Onegesios nemcsak Attilának lehet »barátja, bizalmasa, híve« (134₂₀), hanem a bizánci császárnak is (139₃).⁷⁴ Berichos »barátként« utazik együtt Maximinosékkal (147₂₂), s ahogy Attilának megvannak a »bizalmas hívei«, akiket követségbe küldözget, hogy gazdag ajándékokat szerezzen ezáltal nekik (579₈), ugyanúgy »bizalmas hívek« veszik körül a nagyhatalmú Zenont (151₂). Világos tehát, hogy Priskosnál az *ἐπιτήδειος* szó önmagában véve nem társadalmi megjelölés, hanem egy bizonyos személyi viszony kifejezésére szolgál, s ha elő is fordul olyanokkal kapcsolatban, akiket Priskos *λογάς*-oknak nevez, ezeknek is csupán sokszor igen különböző egyénekhez fűződő személyi kapcsolatait jelöli.

Ezzel szemben a *λογάς* szót Priskos sohasem használja ilyen személyi viszony jelölésére. Ha valamelyik *λογάς*-nak Attilához való bizalmas személyi viszonyát akarja hangsúlyozni, akkor erre külön az *ἐπιτήδειος* szót alkalmazza. Priskos *λογάδες* kifejezését nem értelmezhetjük tehát Attila »kiválasztottjainak«, hanem egyszerűen »válogatottak, kiválóak, kiemelkedők, előkelők« jelentésűnek kell tartanunk. Így nyilvánvaló, hogy Priskos számára a hun *λογάς*-ok fő ismertető jegye nem Attilához való viszonyuk, hanem a hun társadalomban elfoglalt különleges helyzetük volt. Ez kétségtelenné válik akkor, ha megvizsgáljuk Priskosnak a *λογάς*-okkal foglalkozó helyeit. Attila és családja után a hun társadalomban közvetlenül a *λογάς*-ok következnek rangban: a lakomákon a rang szerinti ültetésnél közvetlenül Attila mellett jobbról és balról a két legtekintélyesebb *λογάς*, Onegesios és Berichos foglal helyet. Onegesios rangját világosan mutatja az is, hogy Attila két fiatalabb, méltóságot még nem viselő fia vele szemben foglal helyet, azaz rang szempontjából vele egyforma helyen ül.⁷⁵ Mindjárt Attila után következnek a *λογάς*-ok a zsákmány kiválogatásában. (Exc. de leg. 136₁), sok falunak az urai (147₁₁), s nagy állatállománnyal rendelkeznek, mert Attila utasítására Maximinosot lovakkal ajándékozzák meg (147₂₆). Onegesios vezetésével megtanácskozzák, hogy Attila döntésének megfelelően milyen választ irassanak a római császárnak (145₃₀). Kiválasztott *λογάς*-ok teljesítenek őrseget Attila körül meghatározott időbeosztás szerint (580₁₆). Egyik helyen Priskos szembe is állítja a *λογάς*-okat a többi hunokkal: Priskosék megérkeznek Attila táborába, s egy halmon akarják felütni sátrukat, de az éppen odaérkező hunok (*βάρβαροι*) ebben megakadályozzák őket. Amikor aztán a kijelölt helyen kezdenek letelepedni, odajönnek hozzájuk Edekon, Orestes, Skottas és többen mások a hun *λογάς*-ok közül (*τῶν ἐν αὐτοῖς λογάδων*, Exc. de leg. 125) Attila utasítását hírül adni. Ezen a helyen tehát Priskos világosan megkülönbözteti az egyszerű hunoktól a közülük kiemelkedő *λογάς*-okat. Ebben nyilvánvalóan azok a fentebb ismertetett megfigyelései vezették, amelyek arra mutattak, hogy a *λογάς*-ok társadalmi rang és vagyon tekintetében közvet-

⁷⁴ Ugyanígy »barátja« Attilának Bigilas (Exc. de leg. 126₄).

⁷⁵ Ld. *Altheim*: *Gnomon* 21 (1949) 255, Attila und die Hunnen. 119.

lenül Attila és családja után következnek és messze fölötte állanak az egyszerű hunok tömegeinek. De emellett úgy látszik, hogy a *λογάς*-ok külső megjelenésükben is élesen különváltak a többi hunoktól. Attila lakomájának leírásában Priskos megjegyzi, hogy a hun uralkodó mértéktartásával és szerény öltözködésével elütött a többi hunoktól: sem a kardja, sem alacsonyszárú csizmájának (*ὑποδήματα*) szíjai, sem pedig lovának a kantárkészlete nem volt arannyal vagy drágakövekkel díszítve, mint a többieknek (Exc. de leg. 144). Bár a *λογάδες* kifejezést Priskos itt nem használja, nem lehet kétséges, hogy róluik van szó.

Priskosnak tehát mind a *λογάς*-ok társadalmi helyzetére és gazdagságára vonatkozó megfigyelései, mind pedig külső megjelenésük alapján meg lehetett az oka arra, hogy őket a hun társadalom különálló osztályának tekintse, és külön kifejezéssel különböztesse meg a többi hunoktól. A kérdés csak az, hogy mit is értett Priskos voltaképpen a *λογάς* kifejezés alatt, s milyen alapon használta ezt a hun uralkodóosztállyal kapcsolatban. Sajnos, fennmaradt töredékeiből nem derül ki, hogy a korabeli keletrómai társadalomban használatos volt-e ez a kifejezés valamelyik társadalmi osztály megjelölésére, annyit azonban mindenesetre megállapíthatunk, hogy Priskos nemcsak a hunokkal, hanem más népekkel kapcsolatban is alkalmazta. Egyik Attila halála utáni időre vonatkozó töredékében említi a gótok *λογάς*-ait (Exc. de leg. 589₂₁). Ez az adat nem vezet lényegesen előbbre, mert ezekről a gót előkelőkről nem tudunk semmi közelebbit. Annál fontosabb azonban Priskos másik adata, amely a perzsákra vonatkozik. Pērōz szaszanida uralkodó a kidarita hunok királyának saját leánya helyett egy másik perzsa nőt küldött feleségül. A hun király rájön a csalásra, és bosszút akar állni a perzsákon. Pērōztól egy megindítandó hadjáratára segítségképpen perzsa vezéreket kér, és amikor Pērōz kérését teljesítve elküld hozzá 300 perzsát a *λογάς*-ok közül, azoknak egy részét megöleti, más részét pedig meggyalázza küldi vissza (Exc. de leg. 154). Mivel itt a perzsa hadseregnek magasrangú tisztjeiről van szó, Priskos *λογάδες* kifejezése alatt nyilvánvalóan perzsa előkelőket kell értenünk, a perzsa uralkodó osztálynak azt a rétegét, amely a forrásokban *vazurgān ud āzādān* »nagyok és nemesek« néven jelenik meg.⁷⁶ Priskos számára a *vazurgān ud āzādān* szemelláthatólag világosan különváló osztálya volt a perzsa társadalomnak. Ez könnyen érthető, hiszen a perzsák ebben az időpontban sokkal fejlettebb osztálytársadalomban éltek, mint a hunok, s így náluk természetesen az egyes osztályok is sokkal élesebben különültek el egymástól, mint a hunoknál. Ilyen módon a perzsa *vazurgān*

⁷⁶ Ld. pl. I. Šāhpuhr Hājiābād-i feliratának perzsa szövegében, 6. sor, Žāmāsp nāmak 15. §. stb. A perzsa *vazurgān ud āzādān* osztályra vonatkozólag ld. Christensen: L'Iran sous les Sassanides. 110 skk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *vazurgān* és az *āzādān* megjelöléseknek Christensen által javasolt éles szétválasztása egyáltalán nem valószínű. E feltevésének nehézségét világosan mutatja az, hogy az *āzādān* kifejezés tartalmát nem is tudja világosan meghatározni. A két kifejezés kapcsolata a forrásokban annyira állandó, hogy tartalmuknak is szoros összefüggésben kell állniuk egymással. Ha helyes Baileynek az *āzādān* szó társadalmi jelentésére vonatkozó felfogása (BSOS 6 [1932] 953), akkor csak arról lehet szó, hogy a *vazurgān* kifejezés alatt az *āzādān* egy magasabb rétegét kell értenünk.

ud āzādān osztálya igen nagy mértékben hozzájárulhatott Priskos *λογάδες* fogalmának kialakulásához és tartalmi körülhatárolásához. Valószínű, hogy a hun előkelők Priskost némileg a perzsa *vazurgān ud āzādān*-ra emlékeztették, s így ugyanezt a társadalmi megjelölést, a *λογάδες* szót alkalmazta velük kapcsolatban is. Ebben bizonyára szerepet játszhatott a hun előkelők és a többi hunok külső megjelenésében megfigyelhető hatalmas különbség is. Fentebb láttuk, hogy Priskos milyen élesen megfigyelte, hogy a hun *λογάς*-ok arannyal díszített öltözetben jártak, s fegyverzetüket, lószerszámukat, csizmájuk szíjait a rekeszes aranyművesség színeiben pompázó készítményei díszítették. Ugyanígy kifejezésre jutott azonban a társadalmi megkülönböztetés a perzsa *λογάς*-ok, a *vazurgān ud āzādān* viseletében is. Tansar levelében olvashatjuk, hogy a perzsa előkelők az alacsonyabb társadalmi osztályoktól élesen elütnek »par la splendeur de leurs montures, de leurs vêtements et de leurs armements, et leurs femmes par les robes de soie, les castels élevés, les bottines, les caleçons, le chapeau, la chasse et les autres exercices des grands«. Firdausi is gyakran említi eposzában a perzsa előkelők arannyal díszített csizmáit.⁷⁷ A hun előkelők társadalmi helyzetének külső jelei tehát szinte teljes mértékben megegyeztek a perzsa *vazurgān ud āzādān* osztályával. Mivel a hunok sokáig éltek Irán szomszédságában még az sem lehetetlen, hogy ennek a társadalmi rangot jelző viseletnek egyik-másik elemét a perzsáktól vették át. Ennek a feltevésnek a jogosultságát bizonyítja az, hogy a hun leletekben perzsa eredetű fényűzési tárgyakat, ill. rangjelölő jelvényeket találunk. Elég itten a wolfsheimi lelet Ardašīr nevét viselő arany nyakperekére utalnunk. Igen valószínűnek látszik tehát, hogy Priskos a hun előkelőket a perzsa *vazurgān ud āzādān* osztályához hasonló társadalmi osztálynak tartotta, s ezért mindkettőre ugyanezt a *λογάδες* megjelölést alkalmazta.

A hun *λογάδες* társadalmi helyzetének és jellegének megvilágítására további párhuzamként kínálkozik a *bäg*-ek osztálya a VI—VIII. századi belső-ázsiai türk társadalomban.⁷⁸ A hun *λογάδες* és a türk *bāglār* között belső rétegződésük tekintetében is nagy hasonlóság mutatkozik. Ahogy a *bāglār* közül külön rétegeként emelkednek ki a *bujuruq*-ok, *tarqan*-ok, *irkin*-ek, *čur*-ok stb., ugyanúgy különülnek el a fontos tisztségeket betöltő Onegesios, Skottas, Berichos, Edekon, Esłas és az Attila testőrségéül kiválogatott *λογάς*-ok a hun *λογάς*-ok többi tömegétől.⁷⁹

⁷⁷ Ld. Christensen : L'Iran sous les Sassanides. 316.

⁷⁸ Ld. ezekre Бернштам : Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI—VIII веков. 111 skk.

⁷⁹ Ld. erről részletesen hun könyvemben.

Harcosok, pásztorok és földművelők

Attila és családja, továbbá a *λογάς*-ok mögött a többi hunok úgyszólván eltűnnek Priskos tudósításaiban. Ennek oka — mint fentebb rámutattunk — az, hogy a bizánci követséget elsősorban a hun uralkodó osztály és Attila érdekelte. Így a többi hunok Priskosnál névtelen tömegként a háttérben maradnak. Nehézségbe ütközik még a többi barbároktól való szétválasztásuk is, mert Priskos csak *βάρβαροι* és *Σκώθαι* néven emlékezik meg róluk. Kétségtelen azonban, hogy e megjelölések mögött több esetben hunokkal van dolgunk. Így ha el is képzelhető, hogy azok a »barbárok«, akik a bizánci követséget a Dunán fatörzsből vájt csónakokon átszállították, nem hunok voltak (Exc. de leg. 124₃₂), az viszont igen valószínű, hogy a Priskost kísérő »barbárokban« hunokat kell látnunk. Ezeket nyilvánvalóan Attila rendelte minden esetben a bizánci követségek mellé, hogy azok védelméről, ellátásáról és vezetéséről gondoskodjanak. Természetesen ezzel a feladattal nem *λογάς*-okat, hanem egyszerű hunokat bízott meg. Amikor Sizabulos türk uralkodó a bizánci követségből Zemarchost külön magával vitte, szintén 20 szolgát és kísérőt adott mellé.⁸⁰ Hun volt bizonyára az a két lovas »szkita« férfi is (*ἄνδρες β' Σκώθαι*), akik a parancsot hozták a bizánci követségnek a továbbindulásra (125₁₄). Ugyancsak hunoknak kellett lenniök azoknak a »barbároknak«, akik megakadályozták, hogy Priskosék egy dombon üssék fel sátorukat (125₂₀). Ugyanebből a helyből az is kiderül, hogy ezek egyszerű hunok voltak, mert Edekon, Orestes, Skottas és a többi hun *λογάς* csak később, sátorverés közben érkeznek meg (125₂₂). Egyszerű hunok lehettek azok is, akik Attila parancsára egy ökröt és folyami halakat hoztak a bizánci követtségnek (126₂₉).

Ezekből a példákból láthatjuk, hogy Priskosnál az egyszerű hun harcosok vagy szolgák csak annyiban kerülnek szóba, amennyiben a bizánci követségnek mint kísérőkkel dolga volt velük. Így aránylag sokkal kevesebbet tudunk meg róluk, mint a *λογάς*-okról, s nem kapunk világos képet vagyoni és társadalmi helyzetükről sem. Valószínű, hogy a Priskosékat kísérő hunok egyszerű harcosok és szolgák voltak, s legfeljebb alacsonyabb rangú tiszt lehetett köztük. Úgy látszik, hogy ezek az emberek részben Attilának, részben pedig a *λογάς*-oknak a szolgálatában állottak, s így személyileg tőlük függtek. Erre mutat az, hogy Priskos néhány hunt *τινες τοῦ Ἀττίλα* kifejezéssel jelöl meg (129₃₀), továbbá a sirmiumi görög kereskedő esete, aki a rabszolgaságból felszabadulva továbbra is Onegesios mellett marad, asztaláról étkezik, tehát nyilván megfelelő szolgálato-
tokat is tesz neki (136). Priskos szegényes adataiból következtetve ezek a hunok részben mint harcosok szolgáltak Attila és a *λογάς*-ok körül, részben pedig a legkülönbözőbb munkákat végezték el számukra. A sirmiumi görög kereskedő elbeszéléséből azonban úgy látszik, hogy a közvetlen termelő munkában nem vettek részt.

⁸⁰ Menandros Exc. de leg. 194.

Felmerül azonban az a kérdés, hogy ezek a közvetlenül Attila és a hun előkelők környezetébe tartozó harcosok milyen széles réteget alkották a hun társadalomnak. Van olyan felfogás, hogy a hunok ebben a korban már feladták nomád állattartásukat, s csak mint kizsákmányolók éltek a leigázott népek nyakán. Ez a nézet azonban több szempontból is valószínűtlen. Nem szabad elsősorban megfeledkeznünk arról, hogy a hunok hadereje lovasságból állott, s ez a lovasság teljes mértékben a nomád állattartásra támaszkodott. Ennek feladása tehát a hun haderő anyagi alapjának a megsemmisítését jelentette volna, mert istállózó lótarással földművelésük fejletlen volta miatt a szükséges lóanyagnak kis hányadát sem tudták volna előteremteni. De nem képzelhető el az sem, hogy az összes hunok a leigázott népektől kapott adókból éltek volna. Ezek az adók: főleg élelem (gabona és állatok) és prémek Attilának és a hun előkelőknek a vagyont növelték, s ha jutott belőlük a szolgálatukban álló hunoknak is, ez még nem jelenti azt, hogy az összes hunok ellátása ebből történt. Az élelmezésnek ilyen központi elosztáson alapuló megszervezése olyan fejlett államszervezet feltevését követelné meg a hunoknál, amelyet még sokkal fejlettebb társadalmakban sem találunk meg.

Hogy a hunoknál a nomád állattartás Attila korában is megvolt, azt bizonyítja az, hogy a hun előkelők gazdagsága jórésben lovakból állott s a ló volt egyik legfontosabb árucikkük is. Ez kiderül abból, hogy Attila és a hun előkelők a bizánci követeknek ajándékkul lovakat adnak,⁸¹ továbbá abból, hogy Priskos, amikor Attila megtiltja a bizánci követségnek a vásárlást a hun területen, az árucikkek közül a rabszolgák mellett a lovakat emeli ki.⁸² Kétségtelennek tarthatjuk tehát, hogy a hunoknál a nomád állattartás ebben az időben is megvolt, s valószínű, hogy az állatállomány legnagyobb része az előkelők tulajdonát alkotta.

Vannak azonban olyan nyomok, amelyek arra mutatnak, hogy a hunok gazdasági életének Priskos követjárása idején már nem a nomád állattartás volt az egyedüli alapja. Feltűnik mindjárt az, hogy Priskos nem említi a lótarató nomádok jellegzetes táplálékát, a lótejből készült *qumüz*-t, hanem e helyett úgy látszik szokásos élelemül a köles és két ital, a *medos* és az árpából készült *kamos* szolgált.⁸³ Ez nomád állattartó népnél elképzelhetetlen. Természetesen a Nagy-Alföldön a hunok uralma alatt éltek valószínűleg más népek is, s ezek elsősorban földművelést folytathattak. Így fel lehetne tenni, hogy Priskosék ezeknek a falvain haladtak keresztül, s tőlük kapták a kölest, a *medost* és a *kamost*. Ebben az esetben viszont az volna a meglepő, hogy legfontosabb terményük a köles volt, a búza pedig teljességgel hiányzott a termelt gabona-

⁸¹ Priskos Exc. de leg. 147₂₅, 150₁₄.

⁸² Exc. de leg. 129₃₁.

⁸³ Exc. de leg. 131. Vannak, akik a *kamos* szóban a török *qumüz*-t akarják felismerni, ez azonban lehetetlen, mert a *qumüz* lótejből, a *kamos* viszont árpából készült.

fajták közül. Kétségtelen ugyanis, hogy a számításba jövő germánok, kelták, dákok már régtől fogva ismerték és termelték a búzát is.⁸⁴ A köles termelése ezzel szemben éppen azokra a népekre jellemző, amelyek nomád állattartásukat részben feladva, félnomádokká alakulnak át, majd később le is telepednek. Így — hogy csak két példát említsünk — a lótejjel vagy lóvérrel kevert kölesliszt a főtápláléka a szarmatáknak,⁸⁵ s a még félnomád volgai bulgárok főtáplálékaként is Ibn Faḍlān a lóhús mellett a kölest nevezi meg, bár hangsúlyozza, hogy termelnek búzát és árpát is.⁸⁶ Fel kell tehát vetnünk a kérdést, hogy a köles főtáplálék volta a hunoknál nem részleges megtelepedéssel és kezdetleges földműveléssel áll-e kapcsolatban.

Ha Priskos tudósításait ilyen szempontból megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy ez a feltevés egyáltalán nem lehetetlen. Kétségtelen ugyan, hogy Attila és a hun előkelők hozzátartozóikkal, harcosaikkal és szolgálóikkal együtt nomád módra vonulgattak sáttáboraiikkal egyik helyről a másikra. Ez Priskos útleírásából világosan kiderül, hiszen a bizánci követség is egy darabon együtt vonult Attila táborával. Legfeljebb arról lehet szó, hogy Attilának a többi nomád népek uralkodóihoz hasonlóan volt egy állandó szálláshelye is. Priskos azonban említi, hogy útjukban falvakon haladtak keresztül, és ezekben szereztek be a kölest, a *medost* és a *kamost*. Természetesen maga a görög *κώμη* »falú« szó nem mond sokat ezeknek a településeknek a jellegéről, mert Priskos Attila állandó szálláshelyét is *κώμη*-nek nevezi, már pedig valószínű, hogy jórésztben ez is nomád sátrakkal állott. Azonban egy alkalommal Priskos az egyik falunak a *καλόβη*-iről beszél (Exc. de leg. 131₂₄), s ezek alatt valószínűleg már állandóbb jellegű építményeket kell értenünk.⁸⁷ Ugyanennek a falunak az élén Bledának, Attila testvérének egyik felesége állott, s lakosaival a bizánci követséget kísérő hunok minden nehézség nélkül megértették magukat, valószínű tehát, hogy azok is hunul beszéltek. Így ebben az esetben minden jel arra mutat, hogy Priskosék egy hunok által lakott állandó jellegű települést láttak, s könnyen lehetséges, hogy a többi faluk is részben hun települések voltak. Ha ez a következtetésünk helyes, akkor igen fontos támpontot nyertünk a hun társadalom fejlődésére vonatkozólag. Valószínűvé válik ugyanis, hogy az V. század közepe táján a hunoknak már csak egy része folytatta a nomadizálást, másik része azonban megtelepült és földművelővé lett. Priskos leírásából az is teljesen világos, hogy a hunoknak ezek a nomadizáló és letelepedett csoportjai társadalmi szempontból hogyan viszonylottak egymáshoz. Attila és a hun előkelők nomád módra vonulgattak hozzátartozóikkal és harcosaikkal, a faluk szegényes kunyhói-

⁸⁴ Ld. Schrader—Nehring: Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. II. Berlin—Leipzig 1929. 647 skk.

⁸⁵ Plinius: n. h. XVIII 100.

⁸⁶ Ld. Zeki Validi Togan: Ibn Faḍlān's Reisebericht. 60.

⁸⁷ Attilának és saját maguknak a sátrát ugyanis Priskos *σκηνή*-nek nevezi, Exc. de leg. 125₂₁, 131₁₉.

ban pedig egyszerű hunok laktak, akik kölest és árpát termeltek, s *qumiz* helyett kénytelenek voltak *kamosszal* megelégedni.

A hun társadalom fejlődése tehát ebben a korban már elérte azt a fokot, amelyen a nomád pásztorok félnomádokká, sőt részben letelepült földművelőkké való átalakulása megkezdődik. Ez akkor következik be, amikor a régi nemzetségi szervezet már erősen bomlásnak indul a vagyoni különbségek mind erősebb kifejlődése következtében. Az állatvagyon ekkor legnagyobbbrészt a vagyonos arisztokrácia kezében összpontosul, az elszegényedett pásztorok pedig állatállományukat elveszítve, kénytelenek letelepedni és földműveléshez fogni. A letelepedett szegényeknek ezt az osztályát megtaláljuk pl. az oguzoknál, akikre vonatkozólag Kāšgārī a következő adatot nyújtja: »*Yataq* — eine Klasse der Oguzen in ihren Ländern, die weder nomadisieren noch Krieg führen, solche nennen die Oguzen *Yataq*, d. h. die zurückgelassenen Faulen«.⁸⁸ Hasonló folyamat figyelhető meg a keleti türköknél is. Az osztályviszonyok kifejlődése ott is odavezet, hogy a nemzetségek elszegényedett rétege kénytelen letelepedni és földműveléssel foglalkozni, s csupán a harcos uralkodó réteg folytatja a nomadizálást.⁸⁹

A rabszolgák

Kétségtelennek tarthatjuk tehát, hogy Attila korában az osztályviszonyok kifejlődése a hun társadalomban már eléggé előrehaladott állapotban volt, s az elszegényedett pásztorok egy része már valószínűleg áttért a földművelésre. A szabad szegény hunok mellett azonban a hun társadalomnak még egy osztályáról kell megemlékeznünk: a rabszolgákról. Priskos tudósításai kétségtelenül teszik, hogy a hun társadalom ismerte a rabszolgaság intézményét. Rablóhadjárataik alkalmával a hunok rengeteg foglyot hurcoltak el, s ezeket — ha nem váltották ki őket — rabszolgákká tették. Így Priskosnál számos elszórt adatot találunk a hun rabszolgákra vonatkozólag, azonban ezekből elég nehéz a hun rabszolgatartásról világos képet kapni, mert Priskos különböző kifejezéseket használ, s ezeknek az alkalmazásában nyilvánvalóan saját társadalmának a rabszolgasággal kapcsolatos képzei vezették. Így külön csoportot alkottak számára a hun rabszolgák között a római hadifoglyok, akiket hozzátartozóik sokszor éppen a követségek segítségével igyekeztek kiváltani. Ezeket Priskos nem is nevezi rabszolgáknak, hanem mindig »hadifoglyok« néven emlegeti. Ugyanakkor azonban a hunok más barbár hadifoglyait, akiket a bizánciak szintén gyakran megvásároltak, és a termelő munkában alkalmaztak, az *ἀνδράπο-*

⁸⁸ Ld. *Zeki Validi Togan*: Ibn Faqlān's Reisebericht. 146.

⁸⁹ Ld. Бернштам: Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI—VIII веков. 181 sk.

δον szóval nevezi meg, amely a rabszolgát a rabszolgartató szempontjából mint termelőeszközt jelöli.⁹⁰ Nyilvánvaló azonban, hogy a hunok nem tettek különbséget római és barbár rabszolgáik közt, s így Priskosnak ez a megkülönböztetése szempontjukból nem jöhet számításba. Mint a sirmiumi kereskedő esete mutatja, a római foglyok ugyanúgy rabszolgasorba kerültek, mint a barbárok, ha nem váltották ki őket.

Igen érdekes azonban megfigyelni, hogy Priskos maguknak a hunoknak a rabszolgáira nem az *ἀνδράποδον*, hanem a *δουλεύω*, *δουλεία* kifejezéseket alkalmazza. Ezek a kifejezések a rabszolgát és a rabszolgartató viszonyt általánosságban jelölik meg, és elsősorban a patriarchális rabszolgartatással kapcsolatban használatosak.⁹¹ Valóban Priskosnak az adatai jórészen arra mutatnak, hogy a hun rabszolgartatás patriarchális jellegű volt. Attilának és Onegesiosnak az udvartartásában számos rabszolgát látott, s ezek között bizonyára voltak többen olyanok, akik urukat a sirmiumi görög kereskedőhöz hasonlóan a háborúba is elkísérték, s ha zsákmányt szereztek, fel is szabadultak. Úgy látszik azonban a sirmiumi kereskedő esetéből, hogy a felszabadult rabszolgák továbbra is függő viszonyban álltak egykori urukkal, és mellettük is maradtak.

Ugyanakkor a rabszolga és a rabszolgartató viszonyát jelölő *δουλεία* szót használja Priskos a hunokkal kapcsolatban olyan társadalmi viszony jelölésére is, amelyet nem tarthatunk rabszolgartató viszonyoknak. Amikor Onegesios a rómaiak igyekeznek megnyerni maguknak, az azt válaszolja nekik, hogy többre becsüli az Attila melletti *δουλεία*-t a rómaiak gazdagságánál (Exc. de leg. 139). Onegesios viszonya Attilához személyes függőségi viszony, de természetesen egyáltalán nem azonos a rabszolgának a rabszolgartatóhoz való viszonyával. Vannak, akik a *δουλεία* szónak ebben az összefüggésben való használatát a hun társadalmi szemléletből magyarázzák: Onegesios rabszolgáságnak tekinti társadalmi helyzetét Attila mellett.⁹² A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű. Ha megvizsgáljuk a *δουλεία* szónak a használatát az ebből a korból származó görög forrásokban, elsősorban a hivatalos jellegű feliratokban, akkor kiderül, hogy ebben a korban a *δοῦλος*, *δουλεία* kifejezéseket Bizáncban is használták olyan személyi függőségi viszonyok a megjelölésére, amely semmiképpen sem tekinthető rabszolgartató viszonyoknak.⁹³ Különösen érdekes az a két Iustinianos tiszteletére állított felirat (SIG³ no. 910 A—B), amelyek a bizánci uralkodó mellett a *τὸν πιστὸν αὐτοῦ δοῦλον Βικτορίνον* ill. *τὸν γνησίως δουλεύοντα αὐτῷ Βικτορίνον*-t említik. Viktorinosnak, a magasrangú bizánci tisztviselőnek Iustinianoszhoz való viszonyát ezek a feliratok ugyanúgy a *δοῦλος*, *δουλεύω* szavakkal jelölik meg, akárcsak Priskos Onegesios-

⁹⁰ Ld. Я. А. Ленцман: Термины, обозначающие рабов, в древнегреческом языке. ВДИ 1951. 2. 62.

⁹¹ Ld. Ленцман: id.h.

⁹² Ld. pl. Thompson: A history of Attila and the Huns. 164.

⁹³ Ld. Ленцман: id. m. 58 sk.

nak Attilához való viszonyát. Semmi alapja sincs tehát annak a feltevésnek, hogy a *δοῦλεια* szónak Onegesiosszal kapcsolatban való használata éppen a rabszolgatartó viszonyok társadalmi szemléletéből származik. Éppen ellenkezőleg, egyrészt Onegesiosznak a társadalmi helyzete, másrészt pedig a *δοῦλος*, *δοῦλεια* szavaknak a korabeli hivatalos görög nyelvben való használata azt bizonyítja, hogy Priskos e szót személyes függőségi viszony jelölésére alkalmazza.

A kérdés már most csak az, hogy mi lehet ennek a feltűnő jelenségnek a magyarázata. A *δοῦλος* szónak ezt a használatát csak akkor érthetjük meg helyesen, ha az általa jelölt intézménynek, a rabszolgaság intézményének fejlődésével szoros kapcsolatban vizsgáljuk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a *δοῦλος* 'házi rabszolga, általában rabszolga' szót csak abban az esetben használhatták személyileg függő viszonyban levő, de egyébként szabad egyének megjelölésére, ha magának a rabszolgaság fogalmának határvonalai bizonyos mértékig elmosódtak. A rabszolgaság fogalmának körvonalai pedig csak akkor válhattak ilyen határozatlanná, ha a rabszolga és a szabad ember közötti különbségek a társadalomban is elhalványultak. Valóban, ha egy pillantást vetünk a római császárkori rabszolgaság történetére, akkor azt látjuk, hogy a rabszolgatartó gazdálkodás lehanyaglásával mindegyre inkább eltűnt a különbség a rabszolgák és a szegény szabadok osztálya között. Ugyanakkor, amikor a szegény kisbirtokosok kénytelenek voltak magukat a hatalmas nagybirtokosok oltalma alá helyezni, s ilyen módon személyileg függő viszonyba kerültek, a rabszolgákat viszont tömegesen telepítették le a földekre, kisebb földdarabot adtak nekik, amelyet azután azok ugyanolyan feltételek mellett műveltek meg, mint a colonusok (*quasi colonus*). Ilyen módon a termelőeszközök birtokába jutott rabszolga és a személyileg függő viszonyban álló szabad földművelő gazdaságilag azonos helyzetbe került. Természetesen a rabszolgaság még évszázadokig fennmaradt mint külön jogi és társadalmi kategória, s így bizonyos mértékben ellentmondás jött létre a rabszolgák gazdasági és jogi helyzete között. Az alapvető azonban a gazdasági helyzet volt, s ezen a téren mindegyre inkább eltűntek a különbségek rabszolga és szabad ember között. Ez a tény tükröződik a *δοῦλος* szó használatában is.

Ha tehát Priskos Onegesios szájába Attilához való viszonyának megjelölésére a *δοῦλεια* szót adja, akkor ebben a szóhasználatban egyrészt kétségtelenül a keletrómai birodalom felbomlásban levő rabszolgatartó viszonyai tükröződnek, de másrészt lehetséges, hogy ebben az esetben a görög szóhasználat pontosan fedi a hun rabszolgák társadalmi és gazdasági helyzetét is. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy a rabszolgaság fejlődése a hunoknál is hasonló irányban haladt, mint a későrómai birodalomban, s így nem lehetetlen, hogy a szabad szegények és a rabszolgák közötti különbségek bizonyos mértékben náluk is elmosódtak. Rendkívül érdekes ebben az összefüggésben Priskosnak az a tudósítása, amely szerint Eslas hun követ egy alkalommal párhuzamot vont Attila és Theodosios között, és kifejtette, hogy Theodosios rabszolgájává lett Attilának azáltal, hogy adót fizet neki (Exc. de leg. 581₂₅₋₆). A rabszolgaság

megjelölésére Priskos itt ismét a *δουλεύω* igét használja, s ez a szóhasználat szintén a rabszolga-fogalom körvonalainak elmosódása mellett tanúskodik. Világos ugyanis, hogy adót csak olyan rabszolga fizethet, aki birtokában van a termelőerőknek, s viszont az ilyen rabszolga gazdasági szempontból már nem tekinthető rabszolgának. Mivel pedig ebben az esetben Priskos tanúbizonysága szerint kétségtelenül hun társadalmi képzetekkel van dolgunk, teljes joggal tehetjük fel, hogy a görög szóhasználat ebben az esetben pontosan tükrözi a hun rabszolgatartó viszonyok társadalmi szemléletét.

Mindebből az a végeredmény adódik számunkra, hogy a hun társadalomban kétségtelenül fennállott a rabszolgaság intézménye. Ez a rabszolgaság azonban szemelláthatólag sohasem lépte túl a patriarchális rabszolgatartás kereteit, mint ahogy a hunok gazdasága sem jutott túl a szükségleti gazdálkodás fokán. A hun nemzetségi társadalomnak osztálytársadalommá való átalakulásával s az elszegényedett hun pásztorok függő helyzetbe való kerülésével és a földművelésre történt áttéréssel pedig megindult ennek a rabszolgaságnak a felbomlása is. A rabszolgaság még külön társadalmi kategória maradt, de a földművelésre letelepített rabszolgák és a szintén letelepült szegény hunok gazdasági helyzete közötti különbség valószínűleg jelentős mértékben elmosódott.

A hun társadalom általános jellege Attila korában

Fentebbi fejtegetéseink alapján kétségtelennek tarthatjuk, hogy a hun társadalom az V. század második negyedében jelentős átalakuláson ment keresztül. A felbomló hun nemzetségi társadalom ekkor osztálytársadalommá alakul át, a nemzetségi szervezet és a törzsszövetség helyét egy kezdetleges osztályállam foglalja el. Nagyon valószínű, hogy a régi hun nemzetségi szervezet nem tűnt el egyik napról a másikra. Számos történeti példa azt mutatja, hogy a régi nemzetségi szervezet az új államszervezetben is szívósan tovább él.⁹⁴ Éppen ezért élesen szembeűnő, hogy a nemzetségi társadalom intézményei Attila államában mennyire háttérbe szorulnak. Pedig tudjuk, hogy a belső-ázsiai nomád népek államaiban ezek fontos szerepet játszanak az uralkodó osztály kezében a hatalom gyakorlásában. Így arra kell gondolnunk, hogy az európai hun állam a nemzetségi szervezet felbomlásának sokkal előrehaladottabb szakaszában jött létre, mint az ázsiai hiung-nuk állama, s éppen ezért valószínűleg sokkal fejlettebb is volt annál.

A hun állam gazdasági élete részben a nomád állattartáson, részben pedig kezdetleges földművelésen alapult. Ehhez járult az uralkodó osztály és a vele szoros kapcsolatban álló harcosok számára még a rablóhadjáratokon szerzett zsákmány és a leigázott népektől beszedett, főleg természetbeni adó. A közvetlen

⁹⁴ Ld. Acta Arch. Hung. I (1951) 142.

termelő a hun államban azoknak az elszegényedett hunoknak az osztálya volt, akik részben az előkelők hatalmas állatállományait őrizték, részben pedig földjeiken letelepedtek és földművelést folytattak. Ugyancsak ide kell számítanunk a rabszolgákat, akiknek egy részét a hun előkelők háztartásukban foglalkoztatták vagy harcosokként vitték magukkal hadjárataikra, más részét azonban valószínűleg földekre telepítették és földművelést végeztek velük. A szabad szegény hunok és a rabszolgák gazdasági helyzete közötti különbség eltűnően volt, s éppen ezért a hun társadalom általános jellegét igen nehéz közelebbről meghatározni.

Kétségtelen, hogy az Attila korabeli hun társadalom osztálytársadalom volt, de az is világos, hogy a hunok termelőviszonyait nem egy kialakult társadalmi rendszer, közelebbről a rabszolgatartás vagy a feudalizmus határozta meg. A hun társadalomra éppen az jellemző, hogy átmeneti jellegű: osztálytársadalom, de a nemzetségi szervezet maradványai még erősen tartják magukat benne — a kezdetleges patriarchális rabszolgatartás már felbomlóban van, viszont a feudális viszonyok kialakulása még alig, hogy megkezdődött. Így a hun társadalom fejlődése bizonyos mértékben párhuzamosnak mutatkozik a római rabszolgatartó társadalom fejlődésével, mivel azonban sem a rabszolgatartó, sem pedig a feudális viszonyok bizonyos kezdetleges fokon nem haladtak túl benne, nem rendelkezik határozott jelleggel.